



İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

İBN SİNA'DA ŞARTLI KIYASLAR
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Samet BÜYÜKADA

Haziran-2015



İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI

İBN SİNA'DA ŞARTLI KIYASLAR
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Samet BÜYÜKADA

Tez Danışmanı:
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZTURAN

Haziran-2015

ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Samet BÜYÜKADA'nın hazırladığı ve jüri önünde savunduğu "İbn Sina'da Şartlı Kıyaslar" başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZTURAN

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Ali DURUSOY

.....

Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi:

17.06.2015

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Samet BÜYÜKADA



TEŞEKKÜR

Bu tezin ortaya çıkmasında emeği geçen kişilerin başında danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZTURAN gelmektedir. Tez konusunun belirlenmesinden satır satır okunan her bölüme kadar göstermiş olduğu ilgiye ve emeğe ne kadar teşekkür etsem yetersiz kalır.

İstanbul Medeniyet niversitesine geldiğim günden beri hem idari hem de akademik olarak desteğini esirgemeyen bölüm başkanımız ve değerli hocamız Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU'na, tavsiyeleriyle yol gösteren Yrd. Doç. Dr. Yaylagül CERAN KARATAş hocama,

Tezime yönelik yapıcı eleştirileriyle eksiklerimi tamamlamamı sağlayan ve değerli yorumlarıyla katkıda bulunan Prof. Dr. Ali DURUSOY'a,

Hayatım boyunca eksikliklerini bir an olsun hissetmediğim güzel ailemin tüm fertlerine, bilhassa annem Bircan ve babam Ali BÜYÜKADA'ya,

Yollarımızın Medeniyet niversitesi'nde keşiştiği meslektaşım, sınıf arkadaşım, kardeşim Emre ÇELİKER'e tez boyunca katlanmak zorunda kaldığı tüm zorluklar için ve

Hayatıma girdiği günden beri yaşamıma yn verip, neşesiyle ve varlığıyla beni olmakta olduğumdan olmayı hayal ettiğim kişi yapan, tez süresince tüm sıkıntılara ortak olup beni her konuda destekleyen Kübra CAN'a

Sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Samet BÜYÜKADA
Zeytinburnu - Üsküdar 2015





Aileme



İÇİNDEKİLER

ONAY	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
ÖZET	xvii
ABSTRACT	xix
GİRİŞ	1
1. İBN SİNA ÖNCESİ ŞARTLI KIYAS	7
1.1. Aristoteles: Hipotez Yoluyla İspat Edilen Kıyaslar.....	7
1.2. Modus Ponens'in Ortaya Çıkışı.....	12
1.3. Farabi: Hipotetik Kıyastan Şartlı Kıyasa Geçiş.....	23
1.4. Sonuç.....	25
2. İBN SİNA'NIN MANTIK ANLAYIŞI	27
2.1. İlim Olarak Mantık ve Gayesi.....	27
2.2. Tanım ve Kıyas Teorisi.....	30
2.3. Şartlı Önergeler.....	37
2.3. Sonuç.....	40
3. İBN SİNA'NIN ŞARTLI KIYASININ TAHLİLİ	43
3.1. İncelemenin Zeminini: Şartlı Kıyası Önergeler Mantığı İçinde Yorumlamak.....	43
3.2. Şartlı Kıyasların Çeşitleri, Sembolik Formları ve İspatları.....	47
3.2.1. İktiranî Kıyaslar	48
3.2.1.1. Öncülleri Şartlı Önergeli Olan İktiranî Kıyaslar.....	49

3.2.1.1.1. Öncülleri Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar.....	49
3.2.1.1.2. Öncülleri Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar.....	56
3.2.1.1.3. Öncülleri Bitişik Şartlı ve Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar.....	58
3.2.1.2. Öncüllerinden Biri Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar.....	65
3.2.1.2.1. Öncülleri Bitişik Şartlı Önermeli ve Yüklemlî Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar.....	65
3.2.1.2.2. Öncülleri Ayrık Şartlı Önermeli ve Yüklemlî Önermeden Oluşan Şartlı İktiranî Kıyaslar.....	78
3.2.2. İstisnaî Şartlı Kıyaslar.....	82
3.2.2.1. Öncülleri Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan Şartlı İstisnaî Kıyaslar.....	83
3.2.2.2. Öncülleri Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan Şartlı İstisnaî Kıyaslar.....	84
3.3. Sonuç.....	85
4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	87
KAYNAKÇA.....	91
ÖZGEÇMİŞ.....	95

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.Ş.Ö.	: Ayrık Şartlı Önerme
B.Ö.	: Büyük Önerme
B.Ş.Ö.	: Bitişik Şartlı Önerme
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
K.Ö.	: Küçük Önerme
Krş.	: Karşılaştırınız
O.T.	: Orta Terim
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vd	: Ve diğerleri



ÖZET

Şartlı kıyaslar antik dönemden modern felsefenin başlangıcına değin mantık ile ilgilenmiş olan neredeyse tüm düşünürlerce üzerine çalışmaların yapılmış olduğu önemli konulardan birisi olmuştur. İlk örnekleri Aristoteles'in eserlerinde görülmesine karşın asıl etkisi ve önemi sonrasında gelen filozofların çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Şartlı kıyaslara ilişkin en kapsamlı incelemeleri yapan düşünürlerin başında da hiç şüphesiz İbn Sina (ö.1037) gelmektedir. İbn Sina gerek kendisinden önce yazılmış eserleri son derece iyi bir biçimde tahkik etmesi gerekse de daha önce ortaya konmamış fikirleri sunmasıyla dikkat çekmektedir.

Bu tezin iki amacından birincisi, filozofun öne sürmüş olduğu bu düşünceleri tarihsel açıdan Aristoteles'ten başlanarak Peripatetik, Stoa ve Farabi'ye kadar yapılmış olan şartlı kıyas çalışmaları ekseninde değerlendirmektir. İkinci amaç ise felsefi açıdan İbn Sina'nın şartlı kıyas sistemlerinin incelenmesi olacaktır. Bunun için konuyu tarihi kimliğinden çıkartıp daha güncel bir zeminde tartışmak adına "İbn Sina mantığı önermeler mantığı olarak yorumlanabilir mi?" sorusuna cevap aranacaktır. Soruya olumlu yanıt verildiği takdirde İbn Sina'nın kurmuş olduğu sistemin doğruluk-fonksiyonlu olmama durumuyla karşı karşıya kalma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu da bazı kıyas türlerinin geçersiz olmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple, son olarak da düşünürün ortaya koymuş olduğu şartlı kıyas şekillerinin ve modların geçerliliği, modern mantıkta kullanılan ispat yöntemleri ile denetlenmesiyle tez sonuçlandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sina, Şartlı Kıyas, İktiranî Şartlı Kıyas, İstisnaî Şartlı Kıyas, Önermeler Mantığı ve Geçerlilik.



ABSTRACT

Hypothetical syllogism has been one of the crucial subjects from the ancient period till the beginning of modern philosophy by virtually all the thinkers concerning with logic who had done practices on it. Though the prototypes of hypothetical syllogism occur in works of Aristotle, its real effect and importance has come to light in the studies of the sequent philosophers of him. Avicenna (d.1037), by all means, is the leading of the ones who have done the most extensive researches on hypothetical syllogism. He is drawing attention by both analyzing uttermost well the works written before him and presenting the ideas have not been revealed previously.

The first of the two purposes of this thesis is to evaluate these ideas historically starting with Aristotle through Peripatetic School and Stoics till Al-Farabi in respect of the studies conducted on hypothetical syllogism. The second purpose is to examine the systems of Avicenna's hypothetical syllogism philosophically. Hence, in behalf of carrying the topic to a more contemporary ground by skinning the historical identity, the answer of the question of "Can Avicennian logic be interpreted as propositional logic?" will be searched. As long as an affirmative reply is given to the query, it is possible to face off against being non truth-functional for the system established by Avicenna. This case causes certain kinds of syllogisms being invalid. Therefore, the thesis will be concluded by checking the validity of the figures and moods of hypothetical syllogism propounded by the thinker via the derivation methods used in modern logic.

Key Words: Avicenna, Hypothetical Syllogism, Conjunctive Syllogism, Exceptional Syllogism, Propositional Logic and Validity.



GİRİŞ

Modern mantık felsefesindeki güncel tartışmalarından birisi *hipotetik/şartlı kıyaslar*dır. Her ne kadar modern mantığın ele aldığı problemler, inceleme ve çözümleme yöntemleri açısından Aristoteles'in (ö. M.Ö. 322) temelini attığı mantık çalışmalarından daha kalkülatif olsa da klasik dönem mantığı Russell'in iddia ettiğinin aksine rafa kaldırılması gereken bir alan olarak görülmemelidir.¹ Klasik mantığın² iki temel ayağından birini oluşturan İslam mantığı özellikle son çeyrek yüzyılda üzerine yapılan araştırmalarla Russell'in görüşünün aksini ispatlamıştır. Bununla birlikte Street, Roauyheb ve Lameer³ tarafından ortaya konan eserler İslam düşünürlerine ilişkin, Rescher'in savunduğu "felsefi anlamda pek değer taşımayan"⁴ tezinin de artık geçerli olmadığını da göstermiştir.

Klasik mantıkta, ağırlıklı olarak en önemli İslam mantıkçılarından biri sayılan İbn Sina'da, *şartlı kıyasların* inceleneceği bu çalışmada, öncelikle İbn Sina'nın fikirsel olarak beslendiği kaynakları incelemek gerekmektedir. Bu sebeple ilkin, klasik mantığın diğer temel ayağını oluşturan Yunan düşünürlerinin konuyla ilgili çalışmalarına bakmak, tarihsel arka planı oluşturmak adına önemlidir.

¹ Bertrand Russell, *Felsefe Yapma Sanatı*, çev. Halil Kayıkcı (Ankara: İtalik Kitapları, 2014),

² *Klasik Mantık* terminolojisi farklı anlamlarda kullanıldığı için anlam kaymasına sebep olabilir. Özellikle ülkemizde verilen mantık eğitiminde geçen "klasik" terimi Aristotelesçi ve İslam mantık çalışmalarını kapsayan dönem için kullanılmaktadır. Genel mantık literatüründe ise "klasik" olarak adlandırılan dönem ise Leibniz'e kadar olan süre için kullanılır. Leibniz ile modern mantığın ilk adımları atılmış olmasına rağmen, 19.yy'da Frege ve Pierce'in çalışmalarıyla tam olarak "klasik" unvanından kurtulmuştur. Bu yazıda kullanılan "klasik" terminolojisi Aristoteles'ten 19.yy'ın sonuna kadar olan geleneksel mantık çalışmalarının kapsandığı periyodu açıklamak için kullanılmaktadır.

³ Günümüz İslam mantığı çalışmalarının yer aldığı metinler için bkz: Tony Street, "Arabic Logic", içinde *Handbook of the History of Logic, Volume 1: Greek, Indian and Arabic Logic*, ed. D.M. Gabbay and J. Woods (Amsterdam: Elsevier, 2004), 523-596; Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic 900-1900*, (Leiden: Brill, 2010); Joep Lameer, *Al-Farabi and Aristotelian Syllogistics: Greek Theory and Islamic Practice*, (Leiden: Brill, 1994).

⁴ Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1964), 80-82.

Buradan hareketle yazının başlangıcını Aristoteles ile yapmak gerekmektedir. Nitekim konuya ilişkin ilk örnekleri mantığın sistematik kurucusu sayılan Aristoteles'te görülmektedir. Özellikle *Birinci Analitikler* ve *Topikler*'de konuyla doğrudan olmasa da içerik olarak kendisinden sonraki düşünürleri etkileyen *delile dayalı kıyas* ve *hipotezden gelen kıyas* gibi kavramlara yer verilmektedir. Bu kavramlar geniş bir biçimde açıklanmasa da yeni bakış açılarının gelişmesine öncülük etmiştir. Öğrencisi Theophrastos (ö. M.Ö. 287) ile Stoacı Chrysippus (ö. M.Ö. 206-7) arasındaki dönemde görülen *varsayımsal kıyas* öğretileri, bu yeniliklere örnek olarak gösterilebilir. Aristoteles'in kitapları üzerine yorumlar yazan Afrodisiaslı Alexander (ö. M.S. 3.yy) ve Galen (ö. M.S. 200) gibi düşünürler de konuyla ilgili sadece Aristoteles'i yorumlamakla yetinmeyip önemli katkılarda bulunmuşlardır ki açık bir şekilde *hipotetik kıyas* lafzını ilk kez bu düşünürlerde görmek mümkündür. Galen'den sonra doğrudan ya da dolaylı olarak *şartlı kıyas*lara ilişkin çalışmaları olan düşünürlerin en başında ise Farabi (ö.950-1) gelmektedir.

Şartlı kıyasların tarihsel birikimi bir zemine oturtulduktan sonra doğrudan İbn Sina'nın *şartlı kıyas*lara ilişkin görüşlerine geçmeden önce, yazının merkezindeki problemin daha anlaşılabilir olması adına İslam mantığının ve İbn Sina'nın mantık felsefesinin kısa bir özetine göz atmak faydalı olabilir. Böylelikle hem İbn Sina'nın şartlı kıyaslarının İslam mantığı içerisinde nasıl konumlandırılacağına hem de onun görüşlerini güncel bir zeminde değerlendirme imkanının olup olmadığına bakılabilir.

İki ana ve bir ara bölüme ayrılan bu araştırmanın birinci bölümünde Aristoteles'ten başlanarak İbn Sina'ya kadar *Şartlı Kıyas* ile ilgili çalışmalar incelenip, yaklaşık 14 asırlık bir süreç ana hatlarıyla sunulmaya çalışılacaktır. Ara bölüm olan ikinci bölümdeyse, üçüncü bölümdeki yazının odak konusuna geçilmeden evvel İbn Sina'nın mantık anlayışı özetlenerek İslam mantığı hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Üçüncü bölümde ise yazının başlığını oluşturan temel düşünce incelenerek, İbn Sina'nın kendisinden önceki gerek Yunan gerekse de İslam mantıkçıları ne derece takip edip onlardan ne derece farklı bir bakış açısı sunmuş olabileceği çerçevesinde tartışılmaya çalışılacaktır. Bölümün sonunda ise modern mantık çözümleme yöntemleri ile İbn Sina üzerine yapılan bu araştırmanın güncel bir zemine çekmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışma içerik olarak teknik bir konuyu ele aldığından dolayı incelemeye başlanmadan önce belli başlı terimlerin ve kavramların açıklamaları vermek yerinde olacaktır. Çünkü hem çevirilerden kaynaklanan hem de düşünürlerin yeteri kadar sarih olamamasından dolayı bir kavram bazen birkaç farklı şekilde kullanmış ve bazen de farklı kavramların aynı anlamda kullanıldığı görülmüştür. Bu bağlamda yazının geri kalan bölümlerinde sıkça karşılaşılabilecek olan kavramların gerek sözlük gerekse de felsefesi içerikleri aşağıda sıralandığı gibidir:

Delile Dayanan Kıyas (*Probative Syllogism - Kıyas-ı Müstakim*⁵ - *Düz Kıyas*): Delile dayalı sözcüğü Antik Yunanca *δεικτικός* (*deiktikos*) kelimesinden gelip; doğrudan ispatlanabilen, gösterilebilen, argüman yoluyla kanıtlanabilen anlamlarına gelmektedir.⁶ Delile dayalı demek daha açık bir ifadeyle kesin olarak ispatlanan (*demonstrative*), doğrudan, dolaysız olarak indirgenebilen anlamına gelmektedir. Kabul edilmiş öncüllerden sonucun zorunlu olarak türetilmesini esas alan Aristoteles için delile dayalı kıyas; sonucun doğrudan bir ya da birden fazla orta terime dayanarak ispatlanan kıyas anlamı taşır. ‘Doğrudan kıyas’ olarak da adlandırılan bu kıyasta önemli olan kabul edilmiş önermelerden sonucu zorunlu olarak türetilmesidir. İçerdikleri önerme sayısına göre basit ve bileşik olmak üzere iki ayrılan⁷ delile dayalı kıyasta basit kıyaslar iktiranî ve istisnaî kıyas diye ikiye ayrılmaktadır.

Saçmaya İndirgeme (*Reduction to the Impossible – Ters Kıyas*): Türkçede karşılığı *olmayana ergi* olarak da çevrilen Latince *Reductio ad Absurdum* ifadesi, bir iddiayı doğru kabul ederek saçma bir sonuca varıp, iddianın yanlış olduğu sonucuna ulaşıldığı bir mantık yöntemidir. İspatlamak istenilen yargının çelişğini söyleyerek onun yanlışlığını ispatlanmaya çalışıldığı bu yöntemde, q gibi bir varsayımdan r, ~r gibi iki çelişik ifade türetilbiliyorsa q yanlış olmalı ve çelişği ~q doğru olmalıdır.⁸

⁵ Joep Lameer, *Al-Farabi and Aristotelian Syllogistics: Greek Theory and Islamic Practice*, (Leiden : Brill, 1994), 50.

⁶ Antik Yunanca terimlerin anlamlarını daha geniş bir biçimde incelemek için bkz: http://lsj.translatum.gr/wiki/Main_Page.

⁷ İ. Latif Hacınebioğlu vd. “İslam Mantıkçılarına Göre Hulfî Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi” içinde *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013): 46-47.

⁸ Teo Grünberg vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü* (Ankara: METU Press, 2003), 42.

Aristoteles metinlerinde εἰς τὸ ἀδύνατον (*eis to adunaton*) olarak geçen ifadeyi Arapça terminolojideki *kıyas-ı hulף* karşılar.

Şartlı Kıyas (*Hypothetical Syllogism*) – القياسات اشروطية (*Kıyas-ı Şartıyye*)⁹: İngilizce *hypothetical* kelimesini Türkçeye varsayımsal veya varsayıma dayalı olarak çevirmek mümkündür. Ancak günümüz literatüründe varsayımsal kıyas ifadesi yerine ‘şartlı kıyas’ tercih edilmektedir. Genel anlamda şartlı kıyas öncüllerinden en az bir tanesi şartlı önerme olan kanıtlamaları tanımlamak için kullanılmaktadır.¹⁰ Özellikle Farabi’de ‘istisnaî kıyas’ lafzının tam karşılığı şartlı kıyastır. İbn Sina’da da aynı şekilde istisnaî kıyas türünü tanımlamak için kullanılmasının yanı sıra şartlı önerme içeren iktiranî kıyaslar için de kullanılmaktadır.¹¹ Nitekim İbn Sina, şartlı önermeden kurulu iktiranî kıyas türünü inceleyen ilk düşünür olması sebebiyle dikkat çekicidir. Bu sebeple tezin de başlığını almış olan *şartlı kıyasların içeriğini* hem şartlı önerme önermelerden kurulu olan iktiranî kıyaslar hem de istisnaî kıyaslar oluşturmaktadır. Şartlı kıyaslar lafzı, söz konusu İbn Sina döneminde, zikredildiğinde bu anlamda kullanılacaktır ve tezde yapılan inceleme her iki kıyas türünü kapsamaktadır.

Şartlı kıyaslar bitişik (*connective-muttasıl*) ve ayrık (*disjunctive-munfasıl*) önerme içermesine göre iki türe ayrılır. Buna göre kıyas içerisinde yer alan önermelerden en az biri “eğer *a* varsa, *b* vardır olur,” ya da “ya *a* vardır ya da *b* vardır,” yapısında ise şartlı, varsayıma dayalı kıyas söz konusudur. Delile dayalı kıyastan; argümanda yer alan önermelerin kabulüne (olumlanmasına) dayanması suretiyle ayrılır.¹²

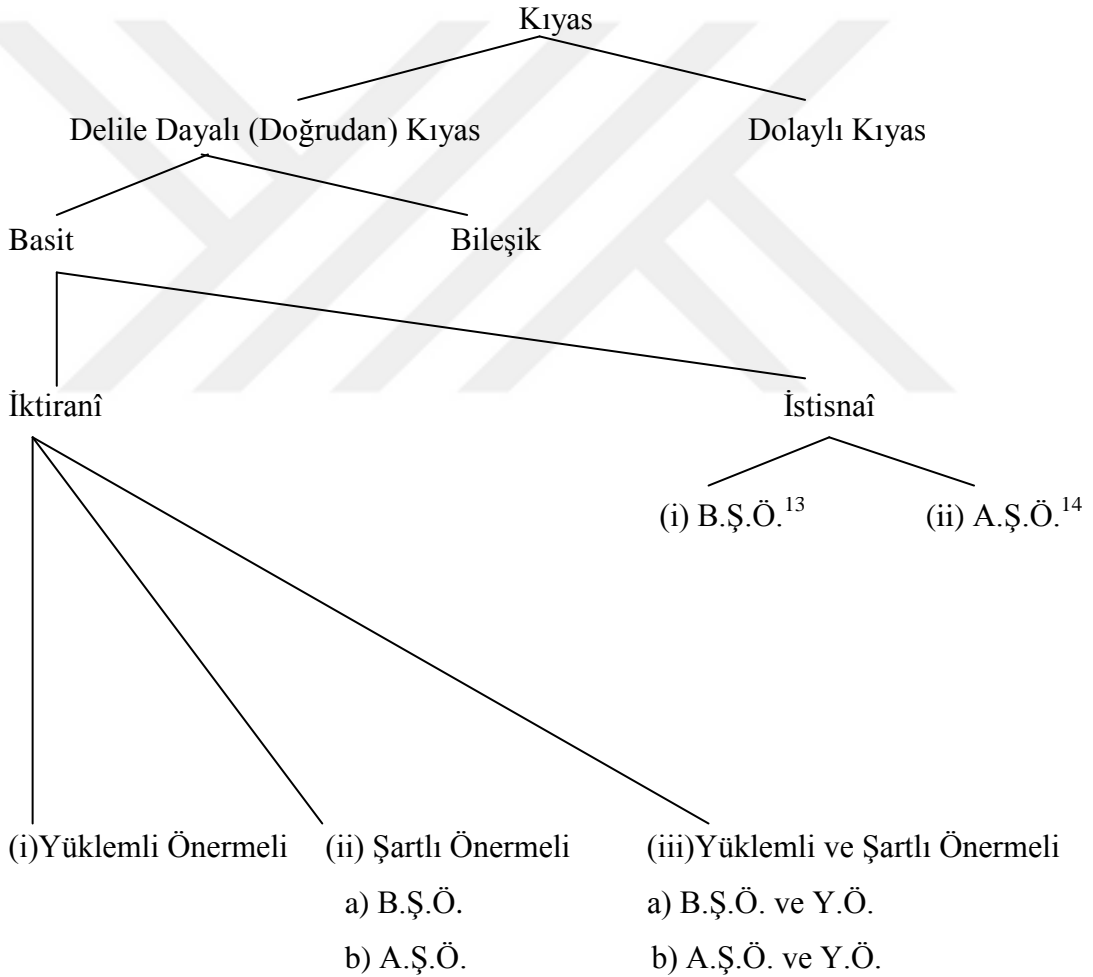
⁹ Terimin geçtiği yer için bkz: İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 67.

¹⁰ Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, çev. ve ed. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik, 2013), 45.

¹¹ *İşaret ve Tembihler*’de اقترانات اشروطية (*iktiranî şartıyye*) lafzı yer almaktadır bkz. İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 66. Bu noktada bu ifadeyi şartlı iktiranî kıyaslar olarak tercüme etmekte beis yoktur. Şartlı iktiranî kıyaslardaki önermelerin en az birinin şartlı önermesi olması zorunludur. İbn Sina’nın burada bahsettiği şartlı önermelerden kurulu olan iktiranî kıyas sistemidir. Daha fazla ayrıntı için bkz: A. Kadir Çüçen, *Klâsik Mantık* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012), 114-123.

¹² Pierre Force, “Ad Hominem Arguments in Pascal’s *Pensées*,” içinde *Classical Unities: Place, Time, Action ; Actes Du 32e Congres Annuel De La North American Society for Seventeenth-Century French Literature, Tulane, University, 13-15 Avril 2000*, ed. Erec R. Koch, (Tübingen: Narr, 2001), 402.

Yukarıda açıklamaları verilen kavramlardan ilk ikisi İbn Sina öncesi şartlı kıyas çalışmalarını incelenirken faydalı olacaktır. Sonuncusu ise genel anlamda bu yazının temelini oluşturmaktadır. Gerek sözlük gerekse de içeriklerine dair yapılan açıklamalar bu düzlemde anlaşılmayı zorlaştırmazken, konu ilerledikçe durum biraz tersi bir hal alacaktır. Yine de her bir kavramın tanımdan ziyade bazı yerlerde örneklerle de izahatına ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Bu hususta özellikle birinci ve üçüncü bölümde anlatılan konular mümkün olduğunca örneklerle açıklanacaktır. Bunlara ek olarak aşağıdaki şekil de kıyasın türlerinin anlaşılmasına ve şartlı kıyaslar incelenirken kaç farklı türden bahsedileceğini gösteren bir yol haritası olarak düşünülebilir:



¹³ Bitişik şartlı önerme.

¹⁴ Ayrık şartlı önerme.



1. İBN SİNA ÖNCESİ ŞARTLI KIYAS

1.1. Aristoteles: Hipotez Yoluyla İspat Edilen Kıyaslar

Aristoteles'in *şartlı kıyasa* ilişkin görüşlerine seyrek bir biçimde *Birinci Analitikler*'de rastlanır. Zira Aristoteles konuyu ne doğrudan ele almış ne de bahsettiği yerlerde detaylı bir açıklama sunmuştur. Aristoteles şartlı kıyas için net bir tanım vermemesine karşın 'delile dayalı kıyas' olarak adlandırdığı kıyasın şekillerine uygun olan kıyastan farklı olduğuna dair yorumlarda bulunur¹⁵ ve örneklerle bu konu açıklanır. Verilen örnekler incelendiğinde şartlı kıyasın değişik çeşitleri olduğu görülür. Ancak buna karşın, metnin ilerleyen bölümlerinde bunların aslında şartlı kıyasın bir alt türü/kümesi olduğu yönünde de açıklamalar mevcuttur. Gerek *Birinci Analitikler*'de gerekse de *İkinci Analitikler* ve *Topikler* içerisinde geçen ifadelerde sarıh bir biçimde bu durum belirtilmemiştir. Netice itibarıyla mesele Aristoteles'in anlattıkları üzerine düşünmek kadar onun üzerine yapılan yorumları da incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu incelemeler de şartlı kıyasın içeriğinin genişletilmesine ve farklı fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Aristoteles'in öğrencilerinin ve sonraki dönem düşünürlerinin konu üzerine yaptıkları çalışmaların önemi bir bakıma bu duruma dayanmaktadır.

Burada aklımıza belki şu soru gelebilir: Aristoteles'in üzerinde yoğunlukla çalışmadığı bir mesele üzerinde durmak gerekli midir? Soru gayet yerinde olmakla birlikte, bu soruya filozofun "tasımların pek çoğu da koşullu olarak tanımlanır, bunları araştırmak ve arı bir biçimde saptamak gerekir"¹⁶ sözüyle cevaplanmış

¹⁵ Susanne Bobzien, "The Development of Modus Ponens in Antiquity: From Aristotle to the 2nd Century AD." *Phronesis* 47 (2002): 364.

¹⁶ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (Ankara: Dost, 1998), 133-135, bu kitap ismi bundan sonra *I. Analitikler* şeklinde bahsedilecektir.

olacaktır.¹⁷ Fakat buna karşın Aristoteles'in görüşlerini mutlak bir netlik çerçevesinde değerlendirmek pek mümkün değildir. Yapılabilecek tek şey *Analitikler* kitaplarını satır satır incelenmektir.

Kıyas, Aristoteles için içerisinde belli şeylerin belirtilmesiyle, belirtilmiş olanlardan başka bir şeyin, bunların böyle olması açısından zorunlu olarak sonuçlandığı akıl yürütmedir.¹⁸ İnceleme boyunca görülecektir ki Aristoteles kıyası *delile dayalı* ve *hipotez yoluyla elde edilen*¹⁹ olmak üzere ikiye ayırmakta ve onları 'kıyas' yapan unsurları aramaktadır. Bu noktada klasik dönem araştırmacılarından Speca'nın "kıyas içerisinde hipotezi nasıl ele almalıyız?"²⁰ sorusundan hareketle incelememize başlayabiliriz.

I. Analitikler'deki şartlı kıyaslara atıfta bulunulan ifadeler çoğunlukla 'hipotez yoluyla ispat edilen kıyaslar' olarak geçmektedir. Aristoteles ilk başta hipotez yoluyla ispat edilen kıyas ile 'saçmaya indirgemeyi'; delile dayalı kıyas ile de kıyasın şekillerine uygunluk sağlayan çıkarımları kastetmektedir. *I. Analitikler* 45b17'de şartlı kıyasların türlerinden bahsederken *yer değiştirme* ve *nitelik* gibi unsurların barındırılmasından bahsedilmektedir. Ancak belirli bir örnek verilmemesinin yanı sıra bunları şartlı kıyas türü olarak mı yoksa mevcut şartlı kıyasın bir örneği olarak mı değerlendirilmesi gerektiği meçhuldür.²¹ Aristoteles'in *I. Analitikler*'de bahsettiği hipotez yoluyla ispat edilen kıyaslar için genellikle kullandığı ifadeler ise; (i) saçmaya indirgeme yoluyla kıyas, (ii) kabule dayalı olan

¹⁷ Alıntı içerisinde geçen *koşullu* kelimesi Robin Simith çevirisinde *a conclusion from an assumption* olarak geçmektedir. Ali Houshiary çevirisinde kullanılan 'koşul' kelimesi yanlış olmamakla birlikte Simith'in vurgusu daha açıklayıcıdır. Simit'in kitabı için bkz: Aristotle, *Prior Analytics*, çev. Robin Simith, (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1989), 58-59.

¹⁸ Aristoteles, *I. Analitikler*, 13.

¹⁹ Yunancası συλλογισμοὶ ἐξ ὑποθέσεως (*sullogismoi eks hupoteseos*) olan ifade İngilizcesi *sylogisms from a hypothesis* olmakla birlikte bu yazı içerisinde kısaca hipotetik kıyas olarak bahsedilecektir.

²⁰ Anthony Speca, *Hypothetical Syllogistic and Stoic Logic* (Leiden: Brill, 2001), 6.

²¹ Bu konuda, üzerine daha sonra da değinileceği gibi, Aristoteles'in birkaç farklı *hipotez yoluyla ispat edilen kıyas* olduğunu belirten ifadeleri olmasına karşın bunların ne olduğuna ilişkin bir inceleme söz konusu değildir. Söz konusu belirtmenin olduğu yer için bkz. *I. Analitikler*, 50a.

kıyas, (iii) yer değiştirme veya nitelik vasıtasıyla kıyas ve (iv) varsayımdan doğan kıyaştır.²² Aynı zamanda bu ifadeler *hipotetik kıyas*ın bir türü olarak da anılmaktadır.

Aristoteles için saçmaya indirgeme, yukarıda denildiği gibi, hipotetik kıyasın bir türü olmakla birlikte üzerinde en çok durulan kıyas türüdür. *I. Analitikler*'in 23. ve 24. bölümleri incelendiğinde 'saçmaya indirgeme' hakkında daha detaylı fikir elde edilebilir. Bu bölümlerde saçmaya indirgemenin, delile dayalı kıyas ile elde edilen sonuç önermesinin değilini (çelişiğini) doğru varsayarak türetilen yanlış gösteren kıyas olarak bahsedilir.²³ Sonuç önermesinin değili bizi imkânsız olana yani çelişkiye götürür. Delile dayalı kıyas ile mukayesesinde Aristoteles aralarındaki farkı şöyle aktarır:

Olanaksıza <ergi> ile tanıtlama doğrudan tanıtlamadan [delile dayalı] ayrımlıdır: İlkinde yanlışlığında uyuşma sağlanmış olana indirgemeye çürütülmesi istenen öne sürülür, ama doğrudan tanıtlama uyuşma sağlanmış önermelerden başlar. Demek ki her ikisi de uyuşma sağlanmış iki öncül alırlar; ne ki beriki tasımı oluşturan öncülleri alır, diğeri bir öncülü bunların arasından ve sonucun çelişmesini de öteki öncül olarak alır. Doğrudan tanıtlamada ne sonucun biliniyor olması ne de önceden doğru olup olmadığının kabul edilmesi zorunlu; ama olanaksıza <ergi> ile tanıtlamada sonucun doğru olmayacağını önceden kabul edilmesi zorunlu. Sonucun evetleme veya değilleme olması arasında hiçbir ayırım yok, her iki durumda bu böyledir.²⁴

Alıntıda ki "önceden kabul" ifadesi, yukarıda *Specia*'nın sormak istediği sorunun cevabının geçtiği yer olarak görülebilir. Önceden kabul²⁵ edilme şartıyla Aristoteles, saçmaya indirgemeyi artık kesin bir biçimde hipotetik kıyasın bir türü olarak ele almaktadır. Her ne kadar hipotezin ne olduğu üzerine bir tartışma yapılabilir olsa dahi Aristoteles için burada hipotez ile ispat edilmek istenilenin, önermenin ya da ifadenin çelişiği olduğu açıktır. Ancak kıyas eğer ki öncüllerden sonucu çıkartma yöntemi ise, hali hazırda bilinen bir sonuçtan türetim yapıldığını iddia etmek kıyasın anlamına ters düşmez mi? Söz konusu saçmaya indirgemenin bir tür kıyas (hipotetik kıyasın bir çeşidi) olduğunu söylemek ile doğrudan öncüllerden yola çıkarak sonucu elde etme arasında bir fark olduğu açıktır. Nitekim saçmaya indirgeme en sade anlamda, eldeki *P* gibi bir önermenin çelişiğinin varsayımının imkansız bir sonuç olması durumudur. Hal böyle olunca, delile dayalı kıyas denilen *probative syllogism*

²² Aristoteles, *I. Analitikler*, 41a39-40, 45b16-18 ve 50a18.

²³ A.g.e., 41a25.

²⁴ A.g.e., 62b29-39.

²⁵ Προϋπολαμβάνω: önceden farz etmek, varsaymak.

ile saçmaya indirgeme, kıyasın anlamını taşımak bakımından birbirlerinden ayrılıyorlar.

Bu hususta Lear'ın *Aristotle and Logical Theory*'de incelediği 41a-42b bölümlerine bakmakta fayda var. Lear'a göre şartlı kıyaslar sadece delile dayalı kıyasın uygun bir bölümünü içerdikleri ölçüde kıyasın içerisinde formüle edilebilir gözükmektedir.²⁶ Saçmaya indirgeme türünde olmayan bir şartlı kıyasta (örneğin; *modus ponens*²⁷ gibi) kişi karşısındakini Q gibi sonucu onu *eğer P varsa Q olur*dan hareketle ve aynı zamanda P'yi doğru kabul ederek ikna etmeye çalışır. Bu bir anlamda *delile dayalı kıyasın* bir örneğidir. Saçmaya indirgenen bir kıyasta, Aristoteles için, kişi yanlışlığı dolaysız olarak türetir -varsayar- ve akabinde ispatlanmak istenilenin çelişliğinin varsayımından imkansız olan elde edildiğinde sonuç hipotezden yola çıkılarak ispatlanmış olur. Eldeki verilerden tutarlı bir biçimde sonuç çıkartılmıştır. Peki, Lear saçmaya indirgeme türünden kıyasın delile dayalı kıyasın bir parçasını içerdiğini söylerken tam olarak neyi kastediyor?

Öncelikle “ispatlanmak istenilenin çelişliği” ifadesine dikkat çekmek gerekiyor. Elimizde bir önerme var, söz gelimi ona P ²⁸ diyelim. Bu P önermesinin çelişliğinin ($\neg P$) imkansız bir sonuca çıkıp çıkmayacağına bakmadan evvel sorulması gereken iki soru var:

- 1) P nasıl elde edildi?
- 2) P 'nin çelişliği tek başına mı değerlendirilecek yoksa başka önermelerle bir türetime mi tabi tutulacak?

Bu iki sorunun cevabı Lear'ın söylemek istediğinin açıklamasını oluşturmaktadır. Birinci soruya yanıt olarak P 'nin kıyas sonucu elde edildiğini söylemek yanlış olmaz. Daha doğrusu P , delile dayalı kıyasın sonuç önermesi olabilir. Bununla birlikte saçmaya indirgeme metodu ile P 'nin doğruluk değerinden

²⁶ Jonathan Lear, *Aristotle and Logical Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 35.

²⁷ Delile dayalı kıyas aynı zamanda türetim için mevcut önermelerden başka önermeye ihtiyaç duyulmadan yapılan çıkarım demektir. Buradan hareketle *modus ponens* türü çıkarımlar delile dayalı kıyasa örnek gösterilebilir. Ancak *modus ponens* türü çıkarımlarının Aristoteles'in mantık sisteminde görülmediğini de belirtmek gerekir. *Modus ponens* çıkarımı kısaca bir koşul önermesinin ön bileşenin olumlanması demektir ve ' $(P \rightarrow Q), P \therefore Q$ ' formundadır.

²⁸ P burada terim olarak değil bir önerme (*proposition*) olarak düşünülmeli. Söz gelimi ($\alpha \rightarrow \beta$) ya da ($\alpha \wedge \beta$) gibi bir içerikte olabilir.

emin olunmak istenebilir ya da çelişğinin ne gibi bir sonuç doğuracağı merak edilebilir. İkinci soruya gelindiğinde ise $\neg P$ 'nin sadece kağıt üzerindeki yazılışına bakarak imkansız bir sonuç verip vermeyeceği anlaşılabilir. Bir başka deyiş ile çelişği varsayılan önermenin diğer önermelerle kurduğı ilişkiden ne gibi bir sonuç çıktığına bakmak gerekmektedir. Bu önermelerden elde edilecek sonucun imkansız olup olmamasının denetlenmesine de daha önce pek çok kez yinelendiğı gibi 'saçmaya indirgeme' denilmektedir. Dolayısıyla saçmaya indirgeme her ne kadar bir varsayım ile başlasa da uygulama yöntemi olarak delile dayalı kıyastan farklı bir yapıya sahip değildir. Bu durum Aristoteles için bir tür *uzlaşma*²⁹ durumudur. Uzlaşılan durum ise şudur: hipotetik kıyas açıkça kıyas olarak görülmemesine karşın, sonucun varsayımsal olarak kabul edilmesine dayanan bir anlaşma mevcuttur. Hipotetik kıyasta sonuç çıkarıma dayalı olarak elde edilmek yerine varsayımsal olarak kabul edilmiş durumda olduğu için bu durum üzerinde uzlaşma bir nevi ön koşuldur. Bir önermenin çelişğinden imkansız bir sonuç elde edileceğini varsaymak tam da bu demek oluyor.

Yine de bu durum bizim neden saçmaya indirgmeden gelen kıyasın delile dayalı kıyastan ayrı düşünülmesi gerektiğı sorusunu sormayacağız anlamına gelmiyor. Madem ki formel olarak benzerlik söz konusu, o halde, niçin ayrı birer kıyas türü olarak ele alınmaktadırlar? *Birinci Analitikler*'in 41a30'dan 41b5'e kadar olan bölümlerinde saçmaya indirgeme kıyas türünün ilk önermesinin şartlı olduğu ve delile dayalı kıyasların daha önceden belirtilen şekillerle (kıyasın şekilleri ile) yapıldığı açıkladıktan sonra tüm söylediklerinin aslında sadece üç şekil için geçerli olduğunun söylenmesi Aristoteles'in yazmaktan vazgeçtiğı bir sorunu işaret ediyor gibi gözükmektedir. Lear'ın iddiasına göre Aristoteles'in delile dayalı kıyasları argümantatif olarak tam bir güvenilirlik vermemektedir. Formel dedüksiyonu; öncüllerden sonucu garanti eden dedüktif argüman olarak tanımlayan Lear için ancak dedüksiyon bittikten sonra sonucu mu ispat ettiğimizi yoksa sonucu eldeki öncüllerden mi türettiğimizi anlayabiliriz. Tam da bu sebeple Aristoteles'in *delile dayalı kıyası*; öncüllerin birer iddia mı yoksa varsayım mı olduğunun belirsizliğinden ötürü yeterli değil ve tam güven vermemektedir. Bu belirsizliğin farkında olan Aristoteles'in sorunun çözümü için hipotetik kıyas teorilerini geliştirmekten başka

²⁹ ὁμολογία; agreement.

bir seçeneği yok gibidir.³⁰ Bu sebeple sorunun çözümü için, bir bakıma, delile dayalı kıyasta yer alan önermeleri varsayım olarak lanse edilme kaygısından kurtarmak zorundadır. Böylece kesin bir biçimde iki farklı kıyas türünden rahatlıkla bahsedilebilir.

Kısacası hipotetik kıyas, delile dayalı kıyasların bir bölümünü içerseler dahi onlardan ayrı değerlendirilmektedir. Saçmaya indirgemenin formüle edilmeye çalışılmasından kaynaklanan sorunlar onun şartlı kıyas olarak değerlendirilmesi ve delile dayalı kıyaslardan başka kıyas formlarının da var olmasına sebep olmuştur. Saçmaya indirgeme yoluyla kıyas özünde varsayımlara dayandığı için delile dayalı kıyasa dâhil edilememiş ve varsayımlardan kaynaklanan kıyasların (bir başka tabirle şartlı kıyasların) ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Buradan hareketle *hipotetik kıyas* ile *delile dayalı kıyaslar* arasındaki en önemli farkın, ilkinde sonucun hipotezle elde edildiği (saçmaya indirgemedede sonucun çelişğinin varsayımından olduğu gibi), ikincisinde ise sonucun eldeki önermelerden yeni önermenin türetilmesi olduğu söylenebilir.

Aristoteles'in özellikle *Birinci Analitikler*'de yer verdiği görüşleri özetle bu şekildedir. Aristoteles doğrudan *şartlı kıyasların* yapısını incelememesine rağmen *delile dayalı kıyas* ile *hipotez yoluyla ispat edilen kıyas* arasında bir ayırım yaparak ne derece farklı olduklarına ilişkin incelemelerde bulunmuştur. *Varsayım/hipotez* terimi şartlı kıyasların yapısındaki kilit terimlerden biri olması sebebiyle önemlidir. Bu sebeple Aristoteles her ne kadar şartlı kıyas konusuna doğrudan geçiş yapmasa da konunun temelini attığı inkâr edilemez ve nitekim çabaları sonuçsuz kalmamıştır da. Takipçileri olan öğrencilerinin ve Stoacıların konuya dair getirdikleri yorumlar, İbn Sina'ya kadar devam edeceğimiz konu içerisinde önümüzü aydınlatmaya devam edecektir.

1.2. Modus Ponens'in Ortaya Çıkışı

Aristoteles'in görüşleri üzerine daha sistematik çalışmaları Peripatetikler ve Stoacılar arasındaki dönemde görmekteyiz. M.Ö. 4.yy'ın ikinci yarısı ile M.S. 2.yy arasında kapsayan bu dönem şartlı kıyas anlayışının şekillendiği dönemdir. Başta

³⁰ Lear, *Aristotle*, 39.

Theophrastus (ö. M.Ö. 287), Sidonlu Boethius (ö. M.Ö. 10) ve Chrysippus (ö. M.Ö. 206-7) olmakla birlikte bu dönem sonlarına doğru Afrodisiyalı Alexander (ö. M.S. 3.yy) ve Bergamalı Galen'in (ö. M.S. 200) de şartlı kıyas üzerine çalışmaları olduğu mevcuttur. Özellikle Alexander'ın; Aristoteles ve Theophrastus üzerine yazdığı yorumlar, Peripatetikler ile Stoacı şartlı kıyas öğretilerinin seyrini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Peripatetikler şartlı kıyasların geçerliliklerinin yüklemli (yüklemli) kıyaslara bağlı olduğunu düşünmekle birlikte şartlı kıyas üzerine detaylı bir şekilde çalışıp onları; (i) değiştirilen varsayıma (*sylogism from substitution*), (ii) analojiye, (iii) niceliğe ve (iv) saçmaya indirgemeye dayanan olmak üzere dört farklı grup altında incelemişlerdir.³¹ Değiştirilen varsayım ve analoji odaklı olmak üzere modern mantık terminolojindeki bilinen isimleriyle haliyle; *modus (ponendo) ponens*, *modus (tollendo) tollens*, *modus ponendo tollens*, ve *modus tollendo ponens* olarak karşımıza çıkan şartlı kıyas türlerinin sembolik hali sırasıyla aşağıda belirtildiği gibidir:

- Eğer A ise B ama A; öyleyse B.
- Eğer A ise B ama değil B; öyleyse değil A.
- A veya B, ama A; öyleyse değil B.
- A veya B, ama değil A; öyleyse B.³²

Verili bu formlar bir yandan hipotetik kıyas içinde yer alan koşul önermelerinin aktif rolünü gösterirken, bir yandan da kıyas içerisindeki hipotezin koşul önermelerinin yanı sıra eklemeler mantığının bir copulası olan 'veya' bağlacı içeren önermelerin de kıyasa dâhil edildiğini göstermektedir. Burada Aristoteles'in kıyas formu ile doğrudan bir karşılaştırma yapmak için Aristotelesçi kıyasın formunu vermek yerinde olacaktır.

Çağdaş Aristoteles yorumcularından biri olan Łucasiewicz'e göre en düzgün Aristotelesçi kıyasın formu şu şekildedir:

³¹ Katerina Ierodiakonou, "The Hypothetical Syllogisms in the Greek and Latin Traditions", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 66, (1996), 97-98.

³² A.g.e., 98.

Eğer bütün insanlar ölümlüye
Ve bütün Yunanlılar insansa,
(Öyleyse) Bütün Yunanlılar ölümlüdür.³³

“Öyleyse” diye başlayan sonuç önermesi, üstünde yer alan iki önermeden zorunlu olarak türetilmiştir. Aristoteles yüklemli önermelerin niceliğine ve niteliğine göre kıyas şekillerini belirlerken asıl göstermek istediği; sonuç önermesinin kendisinden önceki önermelerden nasıl ortaya çıktığıdır. Łucasiewicz’in vermiş olduğu bu form, ‘öncül’ olarak adlandırılan önermelerden ‘sonuç’ olarak adlandırılan önermenin nasıl meydana geldiğinin izahatıdır. Bu bölümde anlatılmak istenen; Aristoteles’in kıyas anlayışından hareketle Peripatetik ve Stoacı görüşün yukarıda verilen kıyas formlarına (*modus ponens*, *modus tolens* vs) nasıl ulaştığını göstermek olacaktır.

Peripatetiklerden Theophrastus, *şartlı kıyas* üzerine yaptığı çalışmalarla dikkat çekmektedirler. Alexander’in *Birinci Analitikler* üzerine yazdığı yorumda da ismi belirgin bir biçimde geçen Theophrastus bir anlamda hocası Aristoteles’in, bir önceki bölümde sözü edilen, üzerine bir şeyler yazıp yamadığı meçhul olan “diğer” varsayıma dayalı kıyaslara ilişkin çok önemli çalışmaları mevcuttur. Öncelikle hipotezin nasıl konu edinilmesi gerektiği üzerinde durup Aristoteles’in hipotezi ele alma biçimini incelemiştir. Her ne kadar Aristoteles hipotezde anlam bakımından bir ayrıma gitmese de Theophrastus hipotezin kullanıldığı yerdeki farklılıktan dolayı anlamda bir ayrıma gitmişlerdir. Hipotezi (i) saçmaya indirgenen kıyasta yer alması ve (ii) diğer şartlı kıyas türlerinde olmak üzere iki farklı şekilde ele almıştır.³⁴ Burada Aristoteles’in hipotezin anlam bakımından farklılık içerdiğini belirten net bir açıklamasının olmadığını belirtmesinde fayda var. Netliğin olmamasına karşın Theophrastus’un yaptığı ayırım kesin gibi gözükmektedir. Burası önemlidir, zira hipotezden *şartlı önermeye* geçiş bu noktadan yapılacak olup şartlı kıyasların *modus ponens* tarzı kıyas biçimlerine evrilmesi sağlanacaktır.³⁵

³³ Jan Łucasiewicz, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, 2.ed. (Oxford: Clarendon Press, 1957), 2.

³⁴ Bobzien, *Development of Modus Ponens*, 377.

³⁵ a.g.e., 377.

Modus ponens türü çıkarımlardaki sonuç önermesi; hipotez içeren bir önerme ve kıyasa dahil edilen ek bir önermeden gelmektedir.³⁶ Aristoteles için kıyas, öncüllerde yer alan orta terimden hareketle büyük ve küçük terim arasındaki ilişkiden elde edilen sonucu göstermeye dayalı işlemin adıdır. Başka bir deyişle Aristoteles'in kıyaslarında önermeler ortak bir terim vasıtasıyla yeni bir önermenin türetilmesini sağlar. *Modus ponens* tarzı çıkarımlarda ise orta terim durumu biraz farklıdır. *Modus ponens*in ikinci önermesi, yani yüklemli yapıda olan ve varsayım önermesiyle birlikte değerlendirilen bu önerme bir nevi “orta terim” vazifesi görmektedir. Peripatetik kıyas sisteminin Aristoteles'ten görece ayrıldığı ilk nokta olarak düşünülebilir burası. Görece denmesin sebebi ise *Birinci Analitikler*'in 57b bölümü incelendiğinde, hipotez içeren bir önermenin ön bileşeninin yanlışlanmasının³⁷ geçerli bir sonuç vermediği sonucunun Aristoteles tarafından da düşünülmüş olduğudur. Yine de bu konudaki sistematikleşmenin ilk örnekleri erken dönem Peripatetiklerde yer almaktadır. Peripatetiklerin elde ettiği bir diğer sonuç ise şartlı kıyaslarda yer alan önermelerin en az birinin şartlı önerme konumunda olması gerektiğidir.³⁸

Görülüyor ki hipotetik kıyas çıkarımlarında mevcut önermelerin hepsinin yüklemli ya da şartlı/hipotetik yapıda olması gerekmemektedir. Bütün önermelerin yüklemli yapıda olması zaten delile dayalı kıyas olmak anlamına geleceğinden, burada, “en az bir şartlı önerme içermeye durumuna” göz atmak gerekiyor. *Modus ponens* örneğinde görüldüğü gibi sadece bir şartlı önermenin olması çıkarım yapmak için yeterli olmaktadır. Şartlı olmak demek tanım gereği koşullu önermeleri akla getirirse de, ayrıklık (*disjunction*) bildiren yargılar da gerek Peripatetikler gerekse de Stoacılar için şartlı önerme olarak görülmektedir. Şartlı önerme bu durumda hipotez içeren önerme anlamına gelmektedir. Yapı itibarıyla incelendiğinde görülecektir ki hipotezi barındıran önerme birleşik bir yapıdadır ve en az iki terimin birbirine bağlı olması söz konusudur. Kısacası şartlı önerme, koşul formunda veya ayrıklık

³⁶ *Modus Ponens (the way of positing)* varsayma yöntemi olarak çevrilebilecek bu kıyasın sembolik formu ‘ $p \rightarrow q, p \therefore q$ ’ şeklindedir. Virgülden sonraki “p” ek önermedir.

³⁷ $p \rightarrow q, \sim p \therefore q$ formu gibi.

³⁸ Jonathan Barnes, *Logical Matters: Essays in Ancient Philosophy II*, ed. Maddalena Bonelli, (Oxford: Clarendon Press, 2012), 418.

formundadır. Bu forma sahip şartlı önermelerden en az birini içeren kıyasa ise *şartlı kıyas*³⁹ denmektedir.

Öyleyse yukarıda (i)'den (iii)'e formları verilmiş olan şartlı kıyasların niçin şartlı olarak adlandırıldığıının gerekçesi açıklanmış oldu. Aynı zamanda Peripatetiklerin hipotez yoluyla ispat edilen kıyastan *modus ponens* kıyas biçimine nasıl geçtikleri de sarıh bir biçimde gösterilmiştir. Yine de formel olarak göstermek gerekirse:

	<u>Koşul Formu</u>	<u>Ayrıklık Formu</u>
(1)Şartlı Önerme:	$P \rightarrow Q$	$P \vee Q$
(2)Delile Dayalı Önerme:	P	$\sim P$
(3)Sonuç Önermesi:	Q	Q

Şimdi yukarıda bahsi geçen “orta terim” lafzına tekrar dönülecek olursa, Peripatetiklerin niçin formel olarak geçerli bu kıyastaki birinci önermeye *şartlı önerme* ve ikinci önermeye *delile dayalı önerme* dediklerini incelemek gerekir. İki önerme türünün temel farkını anlamak *modus ponens* tarzı argümanların yapısını anlamamız açısından önemlidir. Bobzien’e göre delile dayalı önerme (*probative premiss – δεικτική πρότασις*) delile dayalı kıyas önermesinin sonuç önermesidir. Delile dayalı olarak adlandırılmasının sebebi sadece belli bir formel zorunluluktan değil, ama aynı zamanda delile dayalı kıyasın sonucu olarak bulunuşuyla ilgilidir. Bir başka deyişle hipotetik kıyasın delile dayalı kıyas yöntemi ile ispatlanmış, ispatlanacak ya da ispatlanabilir durumda olan bir önermesidir. Argüman dışında bir ehemmiyeti yoktur. (1) önermesinin ise şartlı olarak adlandırılmasının sebebi hem hipotez içermesi -veya hipotez olması- hem de argümantasyon içerisindeki işlevinden dolayıdır.⁴⁰ Tıpkı (2) önermesinde olduğu gibi bu önerme de verili olan argüman dışında bir anlam ifade etmemektedir. İki önerme de biri olmadan diğeri

³⁹ İbn Sina *İşaretler*'de iktiranî kıyasların çeşitlerinden bahsederken, bazı mantıkçıların şartlı öncüllerle sadece istisnaî kıyasların elde edileceği yanlışına düştüğünü ve şartlı öncüllerle kurulan iktiranî kıyasların da olduğundan bahsetmektedir (bkz: İbn Sina, *İşaretler*, 59). Dolayısıyla bu yazıda şartlı kıyas lafzı doğrudan bir kıyas türü olarak ya da sadece istisnaî kıyasları tanımlamak için değil; daha genel anlamda şartlı (en az) bir önermenin yer aldığı kıyas türlerinin tamamını tanımlamak için kullanılmaktadır.

⁴⁰ Bobzien'in burada delile dayalı önermeler olarak lanse ettiği önerme özünde kategorik önermedir. Dolayısıyla kıyas içerisinde yer alan kategorik önermenin, çıkarıma doğrudan etki etmesi durumunu işlev olarak yorumladığı sonucu çıkartılabilir.

olmaz konumdadır. Son olarak Peripatetiklerin *modus ponens* türünde bir çıkarımı kıyas olarak saymalarının sebebi ise türetim olmaksızın bilinemeyecek bir şeyi ispatlamış olmalarıdır. Bu türetim de delile dayalı kıyas yöntemi ve (2) önermesinin mevcudiyetiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kıyas denmesinin nedeni sadece formel özelliğinden değil ama aynı zamanda ispata dayalı kıyasa uygunluğundan dolayıdır.⁴¹

Görülüyor ki erken dönem Peripatetikler, Aristoteles'in delile dayalı kıyas yöntemini kullanarak hipotetik kıyas anlayışlarını Aristoteles ile örtüştürmüşlerdir. Ancak buna karşın en temel fark olarak da hipotez denilince akla sadece saçmaya indirgeme ya da uzlaşılan önermelerden elde edilen türetimin gelmediği görülmektedir. Aynı zamanda açık bir şekilde kıyas içerisinde yer alan önermeler arasında ayrıma gidilmiş ve şartlı olan önerme kıyas içerisinde tek başına değil ama ispata dayalı önerme ile birlikte bir işleve kavuşturulmuştur. Çıkartılabilecek bir diğer sonuç ise şartlı kıyas önermesinin koşul ya da ayrık formunda olmasıyla ilgilidir. Erken dönem Peripatetiklerin yaptığı bu ayrıma göre şartlı önerme bağıntılı (*connection*) ve bölümlü (*division- infisâl*) olmak üzere iki türlü olduğu net bir biçimde görülmektedir.⁴² Aristoteles de ayrık (*disjunctive*) kıyas türünden hipotezden gelen kıyasın bir çeşidi olarak bahsetmesine karşın onu zayıf bir kıyas türü olarak kabul etmekte ve bu yöntemle ne bir şeyin çürütülebileceğini ne de ispatlanabileceğini söyler.⁴³ Peripatetiklerin bu satırları dikkatlice okudukları aşıkardır. Çünkü kendi hipotezden gelen kıyas kuramlarını temellendirirken izledikleri çıkarım formu delile dayalı kıyas formuna dayanmaktadır. Bu sebeptendir ki hipoteze dayalı kıyas formunun geçerli kılınması kendi başına bir tutarlılık içermesini gerektirir.⁴⁴

Yine de *modus ponens* için her şey söylenmiş değildir. Şartlı kıyaslar için en az bir şartlı önerme içermesinin zorunluluğu kabul edildiğinde geriye sorulacak bir soru daha kalıyor: Tüm önermeleri şartlı önerme olan kıyas ile en az bir önermesi şartlı önerme olan kıyas arasında bir fark var mıdır? Theophrastos'ta ilk örneği görülen bu durum sonrasında Alexander'in, Stoa mantıkçılarının ve Galen'in de

⁴¹ Bobzien, *Development of Modus Ponens*, 382-383.

⁴² A.g.e., 385.

⁴³ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 46a31-46b26.

⁴⁴ Bobzien, *Development of Modus Ponens*, 386.

üzerinde çokça durduğu bir mesele haline gelmiştir. Önermelerinin hepsi şartlı önermelerden oluşan kıyasa ‘Eksiksiz Şartlı Kıyas’ denilmektedir.⁴⁵ Bununla birlikte en az bir şartlı önerme içeren şartlı kıyasa ise aralarındaki farkı belirtmek adına ‘Karışık Şartlı Kıyas’ (*mixed hypothetical syllogism*) denildiği görülmektedir. Peripatetiklerde ilk örnekleri olmasına karşın Stoacı ‘tanıtlanamayanlar’ın⁴⁶ temelini oluşturan bu ayırmadan kimin doğrudan kimden etkilendiğini söylemek biraz zordur. Bobzien, Alexander’in Theophrastos yorumunda anakronizm yaptığını belirtse de⁴⁷ başlı başına incelenmesi gerekir. Bu bağlamda Stoacıların da şartlı kıyas çalışmaları çok daha detaylı bir anlatımı hak etmektedir. Özellikle Stoacı Chrysippus’a ayrı bir parantez açmak gerekir ki onun ismine değinmemek şartlı kıyas konusunun sadece Peripatetik kökenli olduğu izlenimi bırakacaktır.

Her ne kadar Peripatetikler, ağırlıklı olarak erken dönem Peripatetiklerden Theophrastos ve Eudemos, şartlı kıyaslara yüklemli kıyaslar kadar önem vermiş olsalar da aynı dönemlerde Stoacıların da şartlı kıyaslara çok uzak durdukları söylenemez. Chrysippus’un ve erken dönem Peripatetiklerinin yapmış olduğu çalışmalar her ne kadar birbirleri ile benzerlik gösterse de kimin etkileyip kimin etkilendiğini söylemek zordur. Çünkü Chrysippus’un mantık çalışmalarını gösteren metinlerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁸ Onun düşüncelerini Diogenes Laertius aracılığıyla bilmekteyiz. Diogenes’ten öğrendiğimiz kadarıyla da Stoa mantığının beş tanıtlamaz üzerine kurulu olduğu görülmektedir.⁴⁹ Buna göre Stoacıların bahsettiği *tanıtlanamayanlar* şu şekildedir:

⁴⁵ Susanne Bobzien, “Wholly Hypothetical Syllogism”, *Phronesis* 45, (2000): 116.

⁴⁶ “Tanıtlanamayan” terimi için İngilizce *indemonstrable* kelimesi kullanılmaktadır. Buna göre; geçerliliği açık olduğu için ispatı gerekmeyen argümanlar tanıtlanamayan olarak adlandırılır. Tanıtlanamayan argümanlar bir anlamda aksiyom gibi düşünülebilir.

⁴⁷ Bobzien, *Modus Ponens*, 381.

⁴⁸ Susanne Bobzien, “The Stoics on Hypotheses and Hypothetical Arguments” *Phronesis* 42, (1997): 299.

⁴⁹ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, çev. Robert Drew Hicks, (Cambridge: Harvard University Press, 1925), 187.

- “Birinci tanıtlanamayan: Koşul önermesi ile koşul önermesinin ön bileşeninin öncül ve art bileşenini sonuç önermesi olarak gösteren argümandan oluşur:
($p \rightarrow q, p \therefore q$)
- İkinci tanıtlanamayan: Koşul önermesi ile koşul önermesinin art bileşeninin çelişğinin öncül ve ön bileşeninin çelişğini sonuç önermesi olarak gösteren koşul önermesinden oluşur: ($p \rightarrow q, \sim q \therefore p$)
- Üçüncü tanıtlanamayan: Bağlaç önermesinin çelişğı ile bileşenlerinden birinin öncül ve diğerrinin çelişğinin sonuç olarak yer aldığı argümanlardan oluşur: ($\sim (p \wedge q), p \therefore \sim q$)
- Dördüncü tanıtlanamayan: Ayrıklık içeren bir önerme ile bir bileşeninin öncül ve diğerr bileşeninin çelişğinin sonuç olarak yer aldığı argümanlardan oluşur: ($p \vee q, p \therefore \sim q$)
- Beşinci tanıtlanamayan: Ayrıklık içeren önerme ile bir bileşeninin çelişğinin öncül ve diğerr bileşeninin sonuç olarak yer aldığı argümanlardan oluşur: ($p \vee q, \sim p \therefore q$)”⁵⁰

Görölüyor ki Stoacı şartlı kıyas Peripatetik örneklerinden çok uzak bir noktada yer almamaktadır. Yukarıda belirtildiğı üzere fikir alışverişinin ne yöne doğru olduğı tam olarak belli olmasa da belirli oranda birbirlerinden etkilenmiş olduklarına yönelik bir varsayım tümnden yanlış olmaz. Beş tanıtlanamayandan yola çıkarak Stoacı mantığın yüklemli ve şartlı kıyaslara ilişkin bir ayırmda bulunup bulunmadıklarından bahsetmek güçtür. Ancak buraya kadar bir taslağı çıkartılmış olan Antik dönem kıyas çalışmasının yüklemli ve şartlı kıyas olarak ikiye ayrıldığını ve şartlı kıyaslarında karışık ve eksiksiz olmak üzere iki alt sınıfta incelendiğini biliyoruz. Yukarıdaki beş tanıtlanamayan ifadenin formel yapısı incelendiğinde, eğer birisi Stoacı şartlı kıyasın karışık yapıdaki şartlı kıyasa dahil edilmesi gerektiğini söylerse açık bir yanlış yapmış olmaz. Ancak Stoacı mantığın yönünü doğrudan bu

⁵⁰ A.g.e., 189, sembolik formlar bana aittir.

gruba dahil etmeden önce Stoacı mantık anlayışının hipotezi nasıl ele alıp incelediğine bakmak gerekiyor.

Stoacılar için hipotez bir tam cümle örneği olmasına karşın doğruluk değeri yoktur.⁵¹ Şu ana dek karşılaşılmayan bir durum söz konusu: Bir ifadenin tam ya da eksik olma durumunun yanı sıra bahsi geçen ifadenin doğruluk değeri de artık önem arz etmekte. Erken dönem stoacıardan elde edilebilecek bir hipotez tanımlaması mevcut olmamasına rağmen Diogenes (M.S. 3.yy) ve Epiktetos'tan (ö. M.S. 135) aktarılan örnekler üzerinden bir yorum çıkartmak mümkündür. Buna göre; “varsayalım ki dünya güneş sisteminin merkezi olsun” ya da “varsayalım ki [şimdi] akşam olsun” gibi ifadeler erken dönem Stoacıların hipotez formunu göstermektedir.⁵² Görülüyor ki hipotez doğrudan varsayım bildiren yapıda ifade ediliyor. Yine aynı şekilde verili örneklerle bakıldığında herhangi bir doğruluk değeri atamasının yapılması mümkün olmadığı görülmektedir. Çünkü şu anın akşam olduğunu varsaymak, akşam olduğunu garanti eden ya da akşam olmak demek değildir. Bu sebeple varsayım bildiren cümleler önerme olarak kabul edilmemektedir. Peki, hipotez doğruluk değeri almamasına karşın bir argüman veya kıyas içerisine nasıl konu olacak?

Stoacı şartlı kıyasları özel kılan durum da burasıdır. Hipotez içeren bir stoacı şartlı kıyasa bir örnek vermek istesek, çok yabancı olmayan bir formla karşılaşırız:

- i. Eğer [bir]sayı çiftse, o zaman ikiye tam bölünür.
- ii. Bu sayının çift olduğunu varsayalım.
- iii. O halde, bu sayının çift olma varsayımına dayanarak, bu sayı ikiye tam bölünür.

Karşımızda klasik bir *modus ponens* örneği durmakta veya öyle olduğunu zannediyoruz. Ya da Peripatetik *modus ponens*ini bir kenara bırakıp Stoacı birinci tanıtlanamayan ile de karşılaştırma yapılabilir. Bu argüman *modus ponens*ten iki yönden ayrılır: (1) yüklemli önerme içermemesi ve (2) hipotez içeren önermenin koşul formunda değil (ii) satırında görüldüğü gibi varsayım ifadesi ile belirtilmesidir. Stoacı birinci tanıtlanamazdan da iki yönden ayrılır: (1) koşul önermesinin ön bileşeni

⁵¹ Bobzien, *The Stoics*, 302.

⁵² A.g.e., 303.

öncül olarak değil, hipotez olarak verilmiştir (öncül olsa idi, bir başka deyişle yüklemli yapıda olsaydı ‘bu sayı çifttir’ şeklinde, doğruluk değeri söz konusu olabilirdi ama hipotezken değil) ve (2) sonuç, varsayıma dayalı olarak elde edilmektedir.⁵³ Bir başka deyişle sonuç doğrudan doğruya eldeki önermelerden elde edilmemiştir. Peki bu argüman formu *modus ponens* varken şartlı kıyasların hangi ihtiyacını karşılıyor? Bu soruya cevap vermek için bu iki argüman formunu dikkatlice inceleyelim:

Varsayım içeren argüman

- i. Eğer A ise B’dir,
- ii. Varsayalım ki A’dır.
- iii. Öyleyse varsayılan A doğrultusunda B’dir.

Modus Ponens

- Eğer A ise B’dir,
A’dır
Öyleyse B’dir.

İki argümanın da (i) ve (ii) satırında yer alan ifade durumu net bir biçimde açıklar. Erken dönem Stoacı kıyasta varsayım önermesinin doğruluk değeri söz konusu değilken *modus ponens*te varsayım ifadesi (i) satırındaki koşul önermesinin ön bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda varsayım içeren *modus ponens*te doğruluk değeri ataması yapılabilecek en kesin ifade yüklemli yapıdaki (ii) satırındadır.

Tüm bunlardan sonra Stoacıların hipotez odaklı argümanlar Stoacı tanımlanamayanlardan yola çıkılarak incelendiğinde tanımlanamayanlarda yer alan öncül ifadesinin sonuç önermesini elde etmek için kullanılan önermeleri temsil ettiği görülmektedir. Stoacı varsayım içeren argüman içinde aynı durum söz konusudur. Her ne kadar varsayım önermesi doğruluk değeri almasa da formel yapı göz önünde bulundurulduğunda sonuç önermesini elde etmek için doğru değeri alması söz konusu pekala olabilmektedir. Bunun içinde hipotez içeren ifade hipotez olarak değil argüman içerisinde yer alan öncül olarak düşünülmektedir. Hipotez önermesinin söz gelimi doğru kabul edilmesi hipotezin kendisine ait bir doğruluk değeri ataması olmayacağından geçerli bir argüman elde edilebilir. Dolayısıyla Stoacılar için hipotezin kendisi, içerisinde yer aldığı argümanda hipotez önermesi olarak yer

⁵³ A.g.e., 306.

almasından dolayı değil, bu hipotez önermesinin argüman içerisinde sahip olduğu mantıksal formu gereğince argümanda bir işleve sahiptir.⁵⁴

Stoacı şartlı kıyaslara ilişkin son olarak dördüncü ve beşinci tanıtlanamayan incelendiğinde görülecektir ki Stoacılar da Peripatetikler gibi bağıntı ve ayrıklık yoluyla olmak üzere iki farklı şartlı cümle formunu benimsemiştir. Şartlı kıyasa konu olan şartlı cümleler şeylerin olmama ya da bulunmama durumlarına ilişkin iddialardan ziyade bir şey olduğunda ya da olmadığında ne olduğu ile ilgili cümlelerdir.⁵⁵ Bu cümle türlerinden bir şey olduğunda zorunlu olarak bir şeylerin olduğunu deklare eden cümleler *bağlantı yoluyla* ifade edilen cümlelerken; bir şeylerin olmayıp [başka] bir şeylerin olduğunu ya da bir şey olduğunda [başka] şeylerin olmama durumunu bildiren cümleler ise *ayrıklık yoluyla* ifade edilen cümleler olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶

Bu döneme ilişkin kapanış için biraz Galen'in *Institutio Logica* eserinden bahsetmek gerekiyor. Hiç şüphesiz Galen'in mantık çalışmalarına dair günümüze çok az eser veya dolaylı olarak aktarımlar kalmış olsa da bu tezin konusunun İbn Sina odaklı şartlı kıyas olması sebebiyle detaylıca incelenemeyecek olması ne Galen'in ne de onun çalışmalarını olduğundan daha az önemli yapıyor. Galen kendisinden önceki düşünürlerden elde ettiklerini çok iyi anlamasının yanı sıra çok da iyi analiz etmiştir. *Institutio Logica*'nın bazı bölümleri doğrudan şartlı kıyaslarla ilgili olup şartlı/hipotetik kelimesinin doğrudan ilk kez kullanıldığı metinlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, üçüncü bölümde şartlı önermelerin yapısını incelerken, dördüncü bölümde bu önermeleri sonuç ve çelişki içermeleri bakımından ele alır. Bu bölümler birer Peripatetik ve Stoacı mantık eleştirileri olarak da okunabilir. Aynı şekilde beşinci bölüme bakıldığında ayrıklık bildirilen önermelerin şartlı önerme sayılıp sayılmayacağına dair bir tartışmanın yer aldığı görülecektir. On dördüncü bölüm ise yüklemli kıyastan ziyade şartlı kıyasların metafizik konuları içeren soru cümlelerinin yapısını oluşturmaya yarayacağı iddiası göze çarpmaktadır. Özellikle Chrysippus'un tanıtlanmamalarına yönelik eleştiriler kayda değer

⁵⁴ A.g.e., 308.

⁵⁵ Bobzien, *Development of Modus Ponens*, 387.

⁵⁶ John Spangler Kieffer, çev., *Galen's Institutio Logica: Introduction and Commentary* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964), 33.

ölçüdedir. Kısacası *Institutio Logica* içerik olarak oldukça kapsamlı bir çalışma olmasının yanı sıra, Galen çağdaşı Alexander ile karşılaştırıldığında daha sistematik bir metni okuyucuya sunmaktadır.

Aristoteles'ten İslam mantıkçılarına kadar olan döneme ilişkin şartlı kıyasın ana hatlarının gösterilmeye çalışıldığı bu bölümde, Aristoteles sonrasındaki mevcut iki mantık okulu olarak tanımlayabileceğimiz Peripatetiklerin ve Stoacıların köken olarak birbirlerine benzer fikirleriyle şartlı kıyas üzerine nasıl akıl yürüttükleri kısaca özetlenmeye çalışılmıştır. M.Ö. 4.yy'ın ortaları gibi başlayan bu dönemin birikimi Galen sonrasında belirli ölçüde seyrekleşse de İslam mantıkçılarına kadar sürmüştür. Bunun en önemli ilk örneklerinden birini sonraki bölümde Farabi ile göstermeye çalışacağız.

1.3. Farabi: Hipotetik Kıyastan Şartlı Kıyasa Geçiş

Her ne kadar İslam mantığının temel terminolojisi bir sonraki bölümde incelenecek olsa da İbn Sina öncesi şartlı kıyasın arka planını verirken son olarak Farabi'yi bu bölüme dahil etmek tutarlılığın sağlanması açısından önemlidir. İslam mantığını Kindi'den başlatmak mümkündür. Ancak Kindi'nin yetersiz ve düzenli olmayan kaynaklarına karşın Farabi'nin doğrudan şartlı kıyas bahsinin geçtiği metinleri mevcuttur. Tony Street'in de *Arabic Logic* başlıklı yazısında belirttiği gibi Farabi'nin şartlı kıyasa yönelik çalışmalarına Aristoteles'ten hareketle başladığı görülmektedir. Ancak Aristoteles'in doğrudan bir şartlı kıyas incelemesinin, bir başka deyişle, mantık kitapları içerisinde şartlı kıyası konu edinen bir kitabının olup olmadığını tam olarak emin değildir.⁵⁷

Farabi *Küçük Kıyas Kitabı*'nda⁵⁸ kıyasları şartlı ve yüklemli olmak üzere ikiye ayırır ve on dört çeşitli yüklemli kıyasları açıkladıktan sonra şartlı kıyasları incelemeye başlar:

⁵⁷ Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, 45.

⁵⁸ Mübahat Türker Küyel'e göre *Kitâb ül Kıyâs-is Sagîr* ya da diğer adıyla *El-Muhtasar us-Sagîr fi'l Mantiki alâ Tarîkat il-Mütekellimîn* aynı eserin iki farklı adla mevcuttur.

Her şartlı kıyas iki öncülde yapılır. Büyük öncülleri şartlıdır, küçük öncülleri yüklemlidir. Bunların ilkinde ‘bitiştirilmiş (muttasıl) şartlı’ denir. İki sınıftır. Bu sınıflardan biri[nin yapısı]... iki parçadan [oluşur]. Biri “önce gelen hüküm” (mukaddem), diğeri “arkadan gelen hüküm” (tâli) [şeklindedir]. İki öncülden zaruri olarak çıkan hüküm ise yüklemli bir hükümdür ve kendisine bırakma gösteren kelime bağlanmıştır... Bitiştirilmiş şartlının ikinci hükmüne gelince o da önce gelen hükümden ibaret parça aynen bırakıldığı vakit birinci şartlı meydana gelir, arkadan gelen hükmün karşılığı bırakıldığı vakit ikinci şartlı meydana gelir ve önce gelen hükmün karşılığı sonuç olarak çıkar... Şartlı kıyasların ikincisine “ayrılmış (munfasıl) şartlı denir. Bu kıyasın birçok sınıfı vardır...”⁵⁹

Eğer onların eserlerini okumuşsa Farabi’nin tanımından onun belirli ölçüde Theophrastus ve Alexander ekseninde ilerlediğini ya da fikrinin oluşumunun onlardan etkilendiği görülmektedir. Keza Lameer’e göre bu ayırım Aristotelesçi olmaktan ziyade daha çok Peripatetik gelenekten kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Ancak yine de tümünden bu geleneğe bağlı kaldığını söylemek güçtür; nitekim genel yapısı itibarıyla kıyası basit ve bileşik (mürekkep) olmak üzere ikiye ayrılması bakımından Peripatetik benzerlik gösterse de basit çıkarımları açıklarken Stoacı beş tanımlanamayandan da bahsetmektedir.⁶¹ Yukarıdaki alıntıya dönülecek olursa Farabi’nin muttasıl olarak adlandırdığı kıyas biçimini *modus ponens* olarak çevirmek mümkündür. Yine aynı şekilde ayrılmış olarak tanımlanan kıyas formu ise *modus tolendo ponens* türü formları temsil etmektedir. Uzlaşma üzerinden açıklamaları yapılan bu formlardan sonra hulfî kıyasları açıklar:

Öncüllerinden birisi, hangisi olursa olsun, doğru olduğu, doğruluğu meydana geldiği, diğeri şüpheli bulunduğu, doğru mu yanlış mı olduğu bilinmediği ve sonucu açıkça yanlış olduğu vakit bu kıyasa hulf kıyas denir.⁶²

Buna göre kıyasın iki öncülünden biri olan şüpheli öncülün çelişğinin doğruluğu ortaya çıkmakta ve o, kıyasın sonucunu oluşturmaktadır. Aristoteles’in Kategoriler, Topikler ve Birinci Analitikler üzerine yorumlar yazan Farabi’nin mantık sisteminin iskeletini çıkartırken Aristoteles’inkine benzer bir metot izlediği düşünülebilir. Bu bağlamda hulf kıyas da saçmaya indirgemenin tasviri olmaktadır.

⁵⁹ Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî: Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri*, (Ankara: AKM Yayınları, 1990), 105-107.

⁶⁰ Lameer, *Al-Farabi*, 43.

⁶¹ A.g.e., 44.

⁶² Küyel, *Farabi*, 108.

Farabi'nin konumuzla ilgili en önemli tespiti ise şartlı kıyasları hipotetik kıyas olarak adlandırdığı kıyas türünden ayırmasıdır. Şartlı kıyaslar büyük önermeyi oluşturan bitişiklik ya da ayrıklık ifadelerinin üyeleri arasında zorunlu bağ olan çıkarımlarla ilişkilirken, hipotetik kıyaslarda bu bağın zorunluluk dışında olduğunu belirtmektedir.⁶³ Bu bağın zorunlu ya da tesadüfi (genellikle öyle olması durumu) üzerine Farabi'nin yorumlarını bahsi geçen kaynaklarında incelemek mümkündür. Buna göre şartlı bağlı olan önermelerin öncülü ile sonucu arasındaki bağ neticesinde bu önermenin ilişkide olduğu diğer önermelerden sonuç önermesinin zorunlu ya da zorunlu olmadan türetilmesi mümkün olmaktadır. Farabi'yi önemli kılan bir diğer husus ise İslam mantığı çalışmalarına temel teşkil edecek olan terminolojinin hazırlayıcısıdır. Doğrudan kendisinin yaptığı tercüme konusunda birtakım şüpheler ve kendisinden önce bazı Süryani ve Arapça tercüme olsa dahi eserlerinde kullandığı terimler sonraki dönem düşünürleri için bir temel oluşturur. Özellikle İbn Sina bölümünde işleneceği gibi şartlı kıyas konusunda referans olarak gösterilen mantıkçıların başında Farabi gelmektedir.

1.4. Sonuç

Aristoteles'ten Farabi'ye şartlı kıyas üzerine yapılan çalışmaların incelendiği ilk bölümde bahsi geçen önemli noktaları şöyle özetlenebilir:

- Antik dönem mantığında yüklemli ve şartlı/hipotetik kıyas sistemi olmak üzere temelde iki mantık türü tanımlanmıştır.⁶⁴ Yüklemli kıyas sistemi, önermeleri yüklemli olan argümanları konu edinirken, şartlı kıyas sisteminin konu edindiği argümanlar içinde en az bir şartlı önerme olması gerekmektedir.
- Aristoteles'in şartlı kıyasları konu edinen doğrudan bir çalışması olmamasına karşın hipotezden gelen kıyas olarak tanımladığı kıyaslar mevcuttur.
- Peripatetikler ve Stoacılar Aristoteles'i temel alarak doğrudan şartlı kıyas üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır. Peripatetiklerden Theophrastus'un

⁶³ Lameer, *Al-Farabi*, 45.

⁶⁴ Jonathan Barnes, vd, ed., *History of Hellenistic Philosophy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 77.

modus ponens çıkarımlarının temelini attığı zemin şartlı kıyas üzerindeyken, Stoacıların İslam mantığının da temelini oturtacağı beş tanıtlanamayanlar da şartlı kıyas üzerine yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

- İslam mantıkçılarından Farabi kendisinden önceki düşünürlerin çalışmaları en iyi biçimde derlemiş ve İslam mantığının genel anlamda terminolojisinin oluşmasını sağlamıştır. İbn Sina'nın şartlı kıyas öğretilerinde bu terminolojiye sıklıkla başvurulacaktır.



2. İBN SİNA'NIN MANTIK ANLAYIŞI

Mantığı bilgi edinme aracı olarak tanımlayan İbn Sina mantığın yararını, konusunu ve amacını mantık eserlerinin başında açıklamaktadır. Ona göre mantığın ne olduğunu ve ne işe yaradığını bilmek bu sebepten dolayı önemlidir. Kıyas da bu araç içerisindeki yöntemin adı olarak düşünüldüğünde sadece mantığın ne olduğu değil kıyasın da ne olduğunu iyi bilmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu bölümün temel amacı İbn Sina'da şartlı kıyasları tahlil geçmeden önce (i) mantık denilince onun aklında zuhur eden düşünceleri kısaca açıklamak ve aynı zamanda da (ii) kıyasa ve kıyası oluşturan önermelere yönelik bir değerlendirme yapmak

İbn Sina'nın mantık çalışmalarının hemen hemen hepsi basılı halde olup bunların çoğu Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır. Söz konusu mantık olunca en önemli eserlerin başında gelen *Şifa'yı İşaret ve Tembihler*, *Necat* ve Farsça yazılmış eserlerinden birisi olan *Dânişnâme-i Alâî* izlemektedir. Bu bölümün incelemesine konu olan kitaplardan *Şifa'nın* kıyas bölümü hariç Türkçe çevirisinden ancak kıyas bölümü içinse İngilizce çevirisinden, *İşaret ve Tembihler* ile *Necat*'ın Türkçe çevirisinden ve *Dânişnâme-i Alâî*'nin ise İngilizce ve Türkçe çevirilerinden yararlanılmıştır.

2.1. İlim Olarak Mantık ve Gayesi

İbn Sina'ya göre mantık; Aristotelesçi anlamda *techne*, Peripatetik geleneği sürdüren Afrodisiaslı Alexander gibi araç veya Stoacılar tarafından felsefenin bir parçası olarak düşünülmesinden biraz farklıdır.⁶⁵ İbn Sina ortada duran problemin farkındadır ve Peripatetiklerin ya da Stoacıların görüşleri arasında bir ayrıma gitmeksizin ilk yorumu şu şekilde yapar:

⁶⁵ Soheil M. Afnan, *Avicenna: His Life and Works* (London: George Allen & Unwin LTD, 1958), 83.

...felsefenin, şeyleri var olmaları ve zikredilen iki varlığa bölünmeleri bakımından incelediğini düşünenler, bu ilmi (Mantığı) felsefenin bir parçası olarak görmemektedir. Ancak bu kimselere göre Mantık, şeylerin söz konusu açıdan incelenmesine yararı olması bakımından felsefesinin aletidir. Felsefenin, bütün teorik incelemeler, bütün yönlerden içerdiğini düşünenlere göre ise Mantık hem felsefenin bir parçası hem de felsefenin diğer parçaları için bir alettir... Halbuki böyle bir meselede yapılan tartışmalar, hem yanlış hem de gereksizdir. Yanlış olmasının nedeni, iki görüş arasında çelişki bulunmamasıdır. Çünkü her görüş felsefeyle başka bir anlamı kastetmektedir. Gereksiz olmasının nedeni ise bu türlü şeylerle uğraşmanın yarar sağlamamasıdır.⁶⁶

Görüldüğü gibi mantığın araç mı amaç mı olma sorusu İbn Sina için faydasız bir tartışmadır. Peripatetik, Stoa ve hatta Farabi ekseninde bir cevabı verilmeye çalışılan bu soru için İbn Sina ancak yine de tümünden tarafız değildir. Nitekim bu tartışmalar dahilinde değerlendirilebilecek görüşlerini belirtmekten geri kalmaz:

Mantıktan murad edilen; rivayet edildiği takdirde kişiyi düşünmesinde dalalete (yanlış) düşmekten koruyacak kurallı (sistematiği) bir aletin insan nezdinde bulunmasıdır...Buna göre mantık; insan zihninde hasıl olan bilgilerden elde edilecek bilgilere geçiş işlemlerinin, bu bilgilerin hallerinin, bu geçişin sıralamasının ve yapısının düzgün bir şekilde cari olduğu sınıfların ve böyle olmayan sınıfların sayısının öğrenildiği bir ilimdir.⁶⁷

Kurallı bir alet yani *alet-i kanuniye*, açık bir biçimde kesinliğinden şüphe edilmeyen merci olarak görülmektedir. Yine aynı şekilde *Nejat*'ta geçen "hiçbir insan fitratı da bu aleti (mantık) hazırlayarak geliştirmek suretiyle düşünmekten müstağni kalmaz"⁶⁸ sözüyle de açıkça mantığın bir araç olarak görülebilmesinin önu açılmıştır. Bununla birlikte İbn Sina'nın mantık eserlerinin giriş bölümleri incelendiğinde hemen hemen hepsinde mantığın esasen bir araç olarak yorumlandığı ve bu aracın işlevinin de sarıh bir biçimde açıklandığı görülecektir. Mantık böylelikle bir tür test etme ve eldeki bilginin güvenilirliğini kontrol eden bir işletim sistemi, zihinde yer alan düşüncelerden yeni düşünceler türetilmesini sağlayan ve mevcut düşüncelerin düzenini koruyan bir ilim olarak görülmektedir. Ancak bahsi geçen ilmin ne tür bir ilim olduğuna da bakılmalıdır. Söz gelimi nazari ilim ya da ameli ilim olması bir yana ilimler içerisinde ne tür bir sıralamada kendisine yer bulacaktır mantık? Bu soruya çok net bir cevabı *Dânişnâme-i Alâî*'de bulmak mümkündür:

⁶⁶ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 19.

⁶⁷ İbn Sina, *İşaretler*, 2.

⁶⁸ İbn Sina, *En-Necât*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabalıcı, 2013), 12.

Mantık ilmi ölçü ilmidir. Diğer ilimler fayda ve zarar ilmidir. İnsan nefsi arındırma sayesinde özgürleşir. Nefsi arınma/temizlik ise varlıkların nefste resmedilmesi ve onun tabiat kirinden uzak durmasıyla gerçekleşir. Her ikisine de bilgi ile ulaşılır. Ölçü ile ölçülmeyen hiçbir bilgi kesin bilgi değildir. Daha doğrusu bilgi değildir. O halde mantık ilmini öğrenmek zaruridir.⁶⁹

Yukarıdaki paragrafa göre mantık doğrudan bilginin edinilmesinde rol oynamaktadır. Dolayısıyla bir bakıma denilebilir ki İbn Sina için mantık, bilgi teorisinin açıklanmasında yer alan temel dayanaklardan birisidir. Bu sebeple, öncelikle İbn Sina'nın bilgi teorisine bakmak ve sonrasında mantık aracılığıyla edinilen bilgiyi incelemek gerekiyor.

İbn Sina iki tür bilgidен bahsetmektedir: tasavvur (kavram) ve tasdik (yargı). Buna göre:

Tasavvur ilk bilgidir ve insanın mahiyetini tasavvurumuz gibi tanım ve ona benzer işleve sahip olanlarla elde edilir. Tasdik ise her şeyin bir ilkesinin olduğunu tasdikimiz gibi kıyas ve ona benzer işleve sahip olanlarla elde edilir. Tanım ve kıyas kendileriyle bilinmeyen malumatın elde edildiği iki alettir. Böylece [bilinmeyen malumat] düşünme ile bilinir hale gelir.⁷⁰

Şimdi bu noktada İbn Sina'nın tasavvur, tasdik, tanım ve kıyas gibi kavramlarla neyi anlatmak istediğini açıklamak ve buradan hareketle bilgi-mantık ve mantık-kıyas arasındaki ilişkinin resmini çıkartmak gerekiyor.

Bilinmeyip bilinmesi istenilenin bilgisine bilinen aracılığıyla ulaşılır. Bilinen bilgi ise, yukarıdaki alıntıda açıkladığı gibi, ya tasavvur olarak ya da tasdik olarak mevcuttur insan zihninde. Dolayısıyla bilinmeyen de ya tasavvura ya da tasdike yönelik olacaktır. Bir başka deyişle bilinen gibi bilinmeyen de ya tasavvur ya da tasdik olacaktır. Tasavvur; şeylerin ismi olup bu isim telaffuz edildiğinde zihinde temessül edendir.⁷¹ Doğruluğu ya da yanlışlığı söz konusu değildir. Tasdik ise zihinde bir suretin bizzat şeylere nispetinin 'bu suret bu şeylerle örtüşür' şeklinde meydana gelmesidir.⁷² Tasdik oluşabilmesi için tasavvurların bulunması gerekir. Dolayısıyla her tasdik bir tasavvurla olur ancak tersi geçerli değildir. Bütün

⁶⁹ İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: T.Y.E.K. Yay, 2013), 20.

⁷⁰ İbn Sina, *Nejât*, 11.

⁷¹ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 21.

⁷² a.g.e., 22.

tasavvurlar ve tasdikler ya belirli soruşturmalara edinilir ya da apriori olarak zihinde mevcuttur. Mantığa temel olan bu iki bilgi kaynağına ek olarak İbn Sina bu noktada mantık ilminin gayesini şu şekilde açıklar:

İşte mantık ilminin gayesi, zihne yalnızca şu iki şeyin bilgisini vermektir. Bunlardan ilki, insanın şunları bilmesidir: (a) tasavvuru gerçekleştiren söz, şeyin zatının hakikatini tarif etmek için nasıl olmalıdır; (b) şeyin zatının hakikatine ulaştırmasa bile ona delalet etmesi için nasıl olur; (c) o işlevi görmediği halde gördüğünü hayal ettirmesi durumunda nasıl fasit olur ve niçin böyle olur; (d) bunlar arasındaki ayrımlar nelerdir? İkincisi ise, yine insanın şunları bilmesidir: (e) Tasdiki gerçekleştiren söz, hakiki anlamda kesin ve çelişmesi imkansız bir tasdik gerçekleştirmesi için nasıl olur; (f) kesine yakın bir tasdik gerçekleştirmesi için nasıl olur; (g) söz konusu iki suretten birinde bulunmadığı bilakis yanlış ve bozuk olduğu halde bulunduğu zannedildiğinde nasıl olur; (h) söylenildiğinde, kesin tasdik bulunmadığı bir zan, nefsin meyli ve kanaat oluşturması için nasıl olur; ... Söz konusu iki amaca yönelip bu sanatı öğrenen kimse bu amacın bilgisine ulaştıracak öncüllere ihtiyaç duyar. İşte bu sanat, Mantıktır.⁷³

Kısacası Mantık ilminin amacı bilinmeyen tasavvur ve bilinmeyen tasdiklerin bilinmesini sağlamaktır. Peki, bilinenden bilinmeyene gitmek nasıl ve ne şekilde, tasavvur ya da tasdik olarak, bilgiyi meydana getirecektir? İbn Sina birincisi için tanım ikincisi için ise kıyas teorisine işaret eder. O halde tanım ve kıyas nasıl elde edilir onu incelemek gerekmektedir.

2.2. Tanım ve Kıyas Teorisi

İşaret ve Tembihler'de tanım ve kıyasa değinen İbn Sina, kendileri sebebiyle başkasına gidilecek şeylerden bahsederken öncelikle tekilerin (müfretlerin) tanınması gerektiğinden belirtir. Bu yüzden mantıkçının önce tekil anlamların hallerini göz önünde bulundurması ve sonra da bu tekillerden oluşan bileşimlerin (telifin) önerme, tarif ve kanıtlama gibi hallerini incelemesi gerekmektedir.⁷⁴ Buradan, İbn Sina lafzın (sözcüğün) ne olduğunu açıklamaya koyulur. Çünkü lafız ile anlam arasında bir bağ olduğundan lafzın halleri anlamın halleri üzerinde belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Bu yüzden lafzın açıklanması biraz sonra bahsi geçecek olan tanımın ve kanıtlamanın ne şekilde tecelli edeceğini izah edecektir.

Mantıkçının doğrudan lafızlarla ilgilenmesinin zaruretten kaynaklandığını söyleyen İbn Sina'ya göre onun lafza olan ilgisi olması iletişim ve konuşma

⁷³ a.g.e., 23.

⁷⁴ İbn Sina, *İşaretler*, 3.

yönündedir.⁷⁵ İbn Sina “sadece anlamlara delalet etmesi bakımından lafız hakkında konuşmak mantıkçının işidir” söylemini yanlış addederken bu husustaki tespiti şöyledir:

Mantık hakkında konuşan kimsenin, içindekini başka bir yolla bildirmesi mümkün olsaydı kesinlikle lafza gerek bırakmazdı. Fakat zaruret, lafızları kullanmaya yönelttiğinden ve özellikle de anlamlarla birlikte lafızlar hayal edilmedikçe anlamları tertibe koyup düşünmek müteazzir olduğundan hatta neredeyse düşünme, insan zihninin, tahayyül edilen lafızlardan yardım almasından ibaret olduğundan, lafızların farklı hallerine sahip olması ve bu haller nedeniyle onların nefste örtüştüğü anlamların hallerinin de farklılaşması ve böylece anlamların, lafızlar olmasa sahip olmayacakları bir takım hükümleri bulunması gerekmiştir. Bu nedenle mantık sanatının bir kısmı lafızların hallerini incelemek zorunda kalmıştır... Mantığın konusu, anlamlara delalet etmesi bakımından lafızları incelemektir; mantıkçının sanatı, anlamlara delalet etmesi bakımından lafızlar hakkında konuşmaktır diyenin sözünde hayır yoktur. [Bu] kimselerin bu duruma düşmelerinin nedeni, mantığın konusunun ve mantığa özgü mevcutlar sınıfının gerçekte ne olduğunu kavramamış olmalarıdır.⁷⁶

Bu yönden lafızlar manalara ulaşma yolunu sağladıkları için mantığa dahil edilmiştir. Lafzın ne olduğunu ve niçin mantığa dahil olduğunu açıkladıktan sonra İbn Sina bilgi teorisi ile lafız arasındaki bağı sistematik bir biçimde ortaya koyar. Bu noktada bilgi teorisine giriş mahiyetinde yazılanları hatırlamakta fayda var: Bir şey bazen sadece tasavvur (kavram) olarak, bazen tasdikle (yargıyla) birlikte bir kavram olarak bilinebileceği gibi bazen kavram olarak bilinmeyebilir. Dolayısıyla tarif edilinceye kadar onun anlamı kavranamaz. Bazen de bir şey öğrenilinceye kadar yargı (tasdik) bakımından bilinemez.⁷⁷ Bu durumda İbn Sina için bilgiye ulaşma eyleminin ya elde edilmek istenen bir kavrama ya da elde edilmek istenen bir yargıya yönelik olacağı aşikardır. Bilgisi edinilmek istenen, talep edilen kavrama ulaştırıcı, yani sayesinde bir kavramın bilinir hale geldiği şeye açıklayıcı söz (*el-kavlu's-şarih*) denir. Açıklayıcı söz, tanım (hadd) ve betim (resm) olarak ikiye ayrılır. Talep edilen yargıya ulaştırana ise kanıt (hüccet) denilir ve kıyas, tümevarım ve analogi olarak üçe ayrılır.⁷⁸ Böylelikle tarif ve kanıt ile eldeki bilgilerden elde olmayan bilgiye ulaşılmış olunur. Sonuç olarak mantıkçının asıl işi tanım ve benzeri teliflerin nasıl yapıldığını,

⁷⁵ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 28.

⁷⁶ a.g.e., 29.

⁷⁷ İbn Sina, *İşaretler*, 3.

⁷⁸ A.g.e., 4.

kanıtın ilkelerini ve bu ilkelerle kıyas ve benzeri teliflerin nasıl yapıldığını açıklamak olacaktır.

İbn Sina lafzı tekil (müfred) ve bileşik (mürekkeb) olmak üzere ikiye ayırırken lafzı, onun anlama delalet etmesi bakımından işlem (tazammun), kaplam (mutabakat) ve gerektirme (iltizam) olarak üçe ayırmaktadır.⁷⁹ *Dânişnâme-i Alâî*'de söylediklerinden yola çıkarak İbn Sina'nın her lafzı tümel ya da tikel olmak üzere de ikiye ayırdığı görülmektedir. Tikel lafızların işaret ettiği nesnelere sonsuz sayıda olduğu için doğrudan mantığın konusuna dahil edilmezken tümel lafzın tümel olması, ancak onun yüklendiği tikellere ya varlıkla ya da düşünülebilmeyle, bir nispetin olmasıyla gerçekleşir.⁸⁰ Klasik mantıkta beş tümeller olarak geçen konunun dayanağı olan nokta burasıdır. Bununla birlikte tasavvurata ulaşmanın yolu lafızların incelenmesinden çıkacak olan tanım ve tarifi doğasının açıklanması ile mümkün olacaktır.⁸¹ Nitekim İbn Sina için tanımın amacı, *Dânişnâme-i Alâî*'de belirtildiği haliyle, şeylerin gerçek (doğru) özünü bilmektir. *İşaret ve Tembihler*'de ise tanımın tanımı şeyin mahiyetine delalet eden söz olarak geçmektedir. Bunun yanı sıra tarif ise bir şeyi göstermek veya belirtmek diye açıklanmıştır.

Tasavvur türünde bilginin ediniminin iki dayanağından birisi olan tarif/tanım hakkında görüşlerini açıkladıktan sonra İbn Sina, bilginin ikinci kaynağı olan kıyas ile elde edilenin bilgisi olarak tanımladığı tasdiki açıklamaya koyulur. Tasdiki anlamak için önce tasdiki oluşturan öğeleri açıklayan İbn Sina için bu hususta öncelikle isim, kelime (fiil) , söz öbeği (kavl) ve önermenin ne demek olduğuna bakmak gerekiyor.

İbn Sina'ya göre her basit lafız isim, fiil ya da edat olarak mevcuttur.⁸² Bu ayırım temelde Arapça gramerine dayanır.⁸³ *Nejat*'ta ve *Dânişnâme-i Alâî*'de bu konu

⁷⁹ İbn Sînâ lafzın anlama delaletinden bahsederken kullandığı terimleri şöyle açıklar: “Kaplama, lafzın o anlam için vazedilmesi ve anlamın karşısında yer alması; işlem, anlamın kaplama yoluyla gösterilen anlamın bir parçası olması; gerektirme, lafzın kaplama yoluyla bir anlama delalet etmesi ve o anlamın, başka bir anlamı, onun bir parçası gibi değil de ona eşlik eden ve kendisinden hiç ayrılmayan bir arkadaşı gerektirmesi şeklinde olur.” Bkz: *İşaretler ve Tembihler*, 4.

⁸⁰ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 35.

⁸¹ İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâî*, 18-19.

⁸² a.g.e., 20.

⁸³ Mehmet Salih Benli, “Mufassal” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2005), 368.

üzerine kısa açıklamaları görmek mümkündür. Burada öncelikle genel manada bu üç terimin ne anlama geldiğini Ali Durusoy şu şekilde açıklar:

İsimler dilin, en önce ortaya çıkan en küçük anlam birimidir. Bunlar, herhangi bir parçası, o anlama isim olurken anlamı olmayan, ayrıca anlamı zamandan bağımsız olarak temsil eden sözcüklerdir. İsimler bir bakıma varlığı temsil eder... Sözün ikinci önemli ögesi kelimedir. Nahivciler, kelimeye fiil derler. Kelime, temsil ettiği anlamla birlikte, bu anlamın içinde bulunduğu zamanı da temsil eder veya gösterir. İsimler, varlık ve durağanlığı gösterdikleri gibi, kelimelerde oluşu ve değişmeyi gösterirler... Sözün öğelerinin üçüncüsü, nahivcilerin el-hurlûfû'l-meânî dedikleri edatlardır. Klasik mantığın anlam kuramında edatların vazgeçilmez bir işlevi vardır. Edatlar kendi başlarına eksik anlamlı sözcüklerdir. Edatların, isimler karşısındaki nispeti, bağ fiilin, fiiller arasındaki nispeti gibidir.⁸⁴

Klasik mantığın anlam teorisini oluşturan etmenlerden isim, fiil ve edat İbn Sina'nın mantık metinlerinde kaçınılmaz olarak kendisine yer edinmiş durumdadır. Buna göre Durusoy'un belirtmiş olduğu lafız ile mana arasına iradenin konması ve lafzın anlam üzerine etkisinin olması gibi temel noktaları İbn Sina'da görmek mümkündür.⁸⁵

Basit lafızlar veya bileşik lafızların meydana getirdiği dil yapılarından doğru ya da yanlış bir yargıda bulunanlarına önerme (*kaziyye*) denilmektedir. Önergeler isim, fiil ve edatın karşılıklı ilişkisinden türemektedir. Özetle İbn Sina'da, ve genel olarak mantıkta, kıyasın temelini oluşturan yapı önermelerdir.

Stoa ve Farabi'nin etkisinin görüldüğü önerme tanımına göre İbn Sina'nın önermeleri yüklemli (*hamliyye*) ve şartlı (*şartiyye*) olmak üzere temelde ikiye ayırdığı söylenebilir. Bununla birlikte yüklemli önermelerin Aristoteles ve Stoa mantığındaki karşılığı olarak yüklemli önermeler olduğunu belirtmekte fayda var. Şartlı önermelere gelindiğinde ise İbn Sina'nın bir ayrıma gittiği ve bitişik şartlı önerme (*muttasıl şartiyye – hypothetical conjunctive*) ve ayrık şartlı (*munfasıl şartiyye – hypothetical disjunctive*) olarak bir sınıflama yaptığı görülmektedir.⁸⁶ Buna göre bir şeyin olma ya da olmama durumunu belirten önermeler yüklemli, öncül ve sonuçtan oluşan şartlı önermelerden öncülü bir ya da daha fazla sonuç

⁸⁴ Ali Durusoy, "Aristoteles'ten Gazzâlî'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı", *M.Ü. İlahiyât Fakültesi Dergisi* 28, (2005/1): 45-48.

⁸⁵ A.g.e., 50.

⁸⁶ İbn Sina, *Necât*, 19.

alabilen önermeler ayrık ve öncülün sonuç için gerekli olup olmadığını bildirenlere ise bitişik önermeler denilmektedir.⁸⁷

Tezin birinci bölümünde de bahsedilmiş olduğu gibi şartlı yapıdaki önermelerin ilk örnekleri Aristoteles mantığında görülmektedir. Buna karşın Aristoteles konuyla doğrudan değil de yüzeysel bir temas kurduğu ve gerek takipçileri gerekse de Stoacıların ki hatta Farabi'nin ve İbn Sina'nın da şartlı yapıdaki önerme ve kıyaslara ilişkin Aristoteles'in bir kitabının kayıp varsayılmasından dolayı doğrudan ona atıfta bulunulamamaktadır. Ancak yine de yüklemli önermeler konusunda Aristotelesçi benzerlik açıktır.

İbn Sina'ya gelindiğinde ise o sekiz tür yüklemli önerme yapısından bahseder. Buna göre önermeler şu şekildedir:

- (1) Olumlu Mahsusa
- (2) Olumsuz Mahsusa
- (3) Olumlu Mühmele
- (4) Olumsuz Mühmele
- (5) Tümel Olumlu
- (6) Tümel Olumsuz
- (7) Tikel Olumlu
- (8) Tikel Olumsuz⁸⁸

İbn Sina için ilk iki önerme yapısının bilimsel bir değeri yoktur. Üçüncü ve dördüncü önermeler ise muğlaklık içerdiğinden ötürü kaçınılması gereken önerme türleridir. Bununla birlikte her yüklemli önerme ya zorunludur ya da olumsaldır.⁸⁹ Misal, insanın bedeni vardır cümlesi zorunluluk içermekteyken; insan yazardır önermesi olasılık barındırmaktadır. Olasılık aynı zamanda iki şekilde olabilir: ya olmaması mümkün olmayan ya da olacak/olmayacak olan ifadeleri belirten önermelerdir.

⁸⁷ İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâi*, 46, krş: Farhang Zabeeh, çev. ve ed., *Avicenna's Treatise on Logic: Part one of Danesh-Name Alai* (Lahey: Martinus Nijhoff, 1971), 24.

⁸⁸ A.g.e., 44-46.

⁸⁹ A.g.e., 44-46.

Şartlı önermelere gelindiğinde ise İbn Sina'nın şartlı önermeleri incelemesi doğrudan Aristoteles mantığından ayrıldığı ilk nokta olarak görülebilir. Nitekim yukarıda da bahsi geçtiği üzere Aristoteles'in şartlı önerme ya da kıyasa ilişkin bizatihi yoğunlaştığı bir çalışması mevcut değildir. Ayrıca şartlı önermeler arasındaki ayrımı ön bileşen ve art bileşen üzerinden yapması da Stoacı eksenden tümden olmasa da kısmen ayrıldığı yer olarak düşünülebilir. Şüphesiz Stoacıların ayrımı da şartlı önermelerin yapısına ilişkindir ancak bu denli sarih ifade edilmemiştir. Keza bu ayrımın temeli olarak yüklemli önermelerin özne-yüklem ayrımına dayandığı da görülebilir. Yüklemli önermelerdeki özne-yüklem ayrımı şartlı önermelerde mukaddem-tali olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir önemli nokta ise İbn Sina'nın kendisinden önce yazılmış olan eserleri hakkıyla okuyup gerekli eklemeleri ve birleştirmeleri açıkça yapmış olduğudur. Bunun bir örneği *Nejat*'taki Theophrastus ve Alexander karşılaştırmasını yaparken⁹⁰ veya *Şifa*'da her ne kadar ismi geçmese de Galen'den bahsettiğinde görülmektedir.

Önermeler hakkındaki tanımlarından sonra İbn Sina önermeleri değeri ve kaynağı açısından inceleyerek tasdiki oluşturacak alt yapıyı kurmaya başlar.⁹¹ Bunun için gerekli olanın öncül olduğunun farkındadır ve ona göre bir öncül, bir şeyi bir şey için olumluyan veya bir şeyi bir şeyden olumsuzlayan ve kıyasın bir parçasını kılan sözdür.⁹²

Öncüller varken kanıtlama yapmak mümkündür ve İbn Sina üç tür kanıtlama olduğunu ileri sürüp üçünü de inceler:

Artık kendisini kabule ve doğru görmeye gidilemeyen veya gidilebilecek olsa bile gidilemeyen bir şeyi ispatlamada kullanılan kanıtlamalar üç sınıftır: birincisi kıyas (tümdengelim), ikincisi istikra (tümdengelim) ve benzerleri ve üçüncüsü ise temsil (örnekleme) ve benzerleridir... İstikraya gelince; o bir çok tikelinde bulunan şeyden dolayı tümeli üzerine verilen bir yargıdır... Tümevarım doğru bilgiyi gerektirmez... Dahası bazen tümevarım dışında kalan ve sorun olan şey, tümevarımın içine girenlerin hepsiyle muhtelif olabilir. Temsile gelince, bu çağdaşlarımızın kıyas diye açıkladıkları şeydir. Buna göre temsil, bir şey üzerine, kendi benzerinde bulunan bir yargıyı vermeye çalışmaktadır. Temsil, toplayıcı-birleştirici bir anlamdan dolayı kendisiyle uyuşan başka bir tikeldeki

⁹⁰ İbn Sina, *Necât*, 28 ve Nabil Shehaby, *The Propositional Logic of Avicenna A Translation from Al-Shifa: Al-Qiyas With Introduction, Commentary and Glossary* (Dordrecht, Boston: D. Reidel Publishing Company, 1973), 191.

⁹¹ İbn Sina'nın şartlı önermelerine ilişkin detaylı inceleme bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁹² İbn Sina, *Nejât*, 28.

benzer bir şey nedeniyle tikel olarak verilen bir yargıdır... Yine bu da zayıftır. Temel kanıtlama yöntemi olan kıyasa gelince o, sözlerin telifinden oluşan bir sözdür ki, onda ileri sürülen önermelerin doğruluğu kabul edildiği zaman bu telifin kendisinden başka bir söz gerekli gibi olur. Önermeler; kıyas, tümevarım ve temsil denilen bu gibi işlemlerin içine girdiklerinden öncüller adını alırlar. Öyle ise öncül; kıyas veya kanıtın parçası olan bir önermedir.⁹³

Kıyası sözlerin bir araya gelmesiyle oluşmuş olan ve vazedildiğinde onun dışındaki başka bir söz arazi (ilineksel) olarak değil, zorunlu olarak bizatihi gereken söz olarak tanımlarken⁹⁴ iktiranî (kesin-içkin) ve istisnaî (seçmeli-seçkin) olmak üzere ikiye ayırır. İbn Sina'nın yapmış olduğu bu ayırım belli bir orijinallik içermektedir. Nitekim Aristoteles'in tanıtlayıcı (*demonstrative*), diyalektik ve sofistlik olarak üçe ayırdığı kıyas Galen'de ise şartlı (*hypothetical*), yüklemli (*categorical*) ve ilişkisel (*relational*) isimleriyle görülmektedir.⁹⁵

Farabi de ise kıyaslar içerdikleri önermelerin sayısına göre basit ve bileşik; önermelerin çeşidine göre ise yüklemli ve şartlı olarak ikiye ayrılmaktadır.⁹⁶ İbn Sina'ya gelindiğinde ise kıyaslar biçimsel olarak sınıflanmış durumdadır. Buna göre kıyasları iktiranî ve istisnaî olarak ikiye ayrılır. İktiranî kıyaslar sonucun kendisi veya çelişigi öncüllerde görülmeyen kıyaslardır.⁹⁷ Sonuç öncüllerde bilkuvve olarak yer alır. Sonucun kendisi veya çelişigi öncüllerde açıkça görülen kıyaslara ise istisnai kıyas denilmektedir.⁹⁸ *İşaret ve Tembihler*'de verilen örnekten kendisinden önceki düşünürlerin *modus ponens* olarak tanımladığı kıyas biçimini istisnai kıyaslara dahil ettiği görülmektedir. Buna göre; “Abdullah zengin ise haksızlık yapmaz, fakat Abdullah zengindir, öyle ise Abdullah haksızlık yapmaz” örneğinde görüldüğü gibi sonucun kendisi verili olan öncülde yer almaktadır. İstisnai kıyasın tanımında geçen “çelişik” teriminin de akıllara *modus tolens*i getirmesi kadar doğal bir sonuç olamaz.

İbn Sina; iktiranî kıyası içerdiği önermelerin türlerine göre (i) sadece yüklemli önermeler, (ii) yüklemli ve şartlı önermeler ile (iii) sadece şartlı

⁹³ İbn Sina, *İşaret ve Tembihler*, 57-58.

⁹⁴ İbn Sina, *Necât*, 34.

⁹⁵ Afnan, *Avicenna*, 99.

⁹⁶ Küyel, *Farabi*, 101-110.

⁹⁷ İbn Sina, *İşaret ve Tembihler*, 58.

⁹⁸ A.g.e., 58.

önermelerden oluşan kıyas biçimleri olarak üçe ayırır.⁹⁹ Sadece şartlı önermelerden oluşan iktiranî kıyası da tekrar üçe bölen İbn Sina (i) bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyas, (ii) ayrık şartlı ile bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyas ve (iii) ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyas olmak üzere iktiranî kıyas çeşitlerini sıralamış olur. İstisnaî kıyasa gelindiğinde ise iki türden bahseder. Bunlar bitişik şartlı istisnaî kıyas ve ayrık şartlı istisnaî kıyaslardır.¹⁰⁰

İbn Sina'nın mantık anlayışından kıyasa giden yol artık sarıhtır. Ancak bu çalışmadaki amacımız onun genel anlamda kıyas teorisini, kıyasın şekil ve modlarını (darblarını) incelemek değildir. Bu sebeple şimdi iktiranî ve istisnaî kıyasın yapısını oluşturan şartlı önermelerin açıklanmasıyla devam edilecektir.

2.3. Şartlı Önermeler

Klasik mantıkta önermeleri niteliğine göre olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırabileceğimiz gibi yapılarına göre de basit (yüklemlî-kategorik) ve bileşik olarak da ayırmak mümkündür. İbn Sina'nın da yüklemi bir konuda olumluyan ya da olumsuzlayan “yüklemlî” önermeler ile “şartlı önermeler” arasında bir ayrıma gittiği görülmektedir. Şartlı önermeler, her biri kendi normal haber verme işlevinden çıkıp, başka bir işleve sahip olan önermelerden oluşan bileşik önermelerdir.¹⁰¹ Bu tür önermelerde yargı bir bağa bağlıdır ve bağ kaldırıldığı zaman iki tarafta birer terim değil birer küçük cümle kalır.¹⁰² Misal, yüklemlî bir önermeye verebileceğimiz bir örnek olan “Baklava tatlıdır” önermesinin bağı ‘-dır’ ekidir ve bağ kaldırıldığında ortada “baklava” ve “tatlı” terimleri kalır. Hâlbuki “baklava tatlı ise ben onu yerim” önermesinin bağı olan “ise” eki kaldırıldığında ortaya çıkan ifadelerden ne “baklava tatlı(dır)” ne de “ben onu yerim” birer terim değil aksine birer yargıdır. Öyle ise şartlı önermelerin yapısından elde edilen ilk sonuç iki yargının birbiri ile olan

⁹⁹ İbn Sina, *İşaret ve Tembihler*, 59,

¹⁰⁰ İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâî*, 34.

¹⁰¹ Nicholas Rescher, *Studies In The History Of Arabic Logic*, Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1963), 76.

¹⁰² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 113.

ilişkisini göstermesi yönünde olduğudur. Ayrıca Farabi'nin şartlı kıyas yorumundan da bildiğimiz üzere şartlı ifadelerin ön bileşenine mukaddem art bileşenine ise tâli denilmektedir.

İbn Sina'nın şartlı olarak tanımladığı bitişik şartlı önerme (*muttasıla*) ve diğeri ayrık şartlı önerme (*munfasıla*) olmak üzere iki tür şartlı önerme vardır.¹⁰³ Bitişik şartlı önermelerin Aristoteles sonrasındaki dönemdeki düşünürlerin tasvir ettiği hipotetik önermelere denk geldiği söylenebilir. Buna göre “eğer karnım aç ise kebab yerim” ya da “eğer karnım aç değilse baklava yemem” türündeki önermeler bitişik şartlı önerme için verilebilir. Ayrık şartlı önermeler de ise adından anlaşılacağı üzere birbirinden ayrı durumlar arasındaki bir seçime yönelik olmayı belirtme söz konusudur. “Sayı ya tektir ya çifttir” “aynı anda hem tez yazıp hem de yemek yiyemezsin” gibi önermeler ayrık şartlı için verilebilir. O halde İbn Sina'nın ayrımını yapmış olduğu şartlı önermeler (i) A ise B formundaysa bitişik şartlı ve (ii) ya A ya B formundaysa ayrık şartlı olarak tanımlanabilir.

Şartlı önermelerin niteliği konusunda ise İbn Sina basit önermelerdeki görüşünü yineler ve şartlı önermelerin olumlu ya da olumsuz olabileceğini söyler:

Olumlu bitişik şartlı önerme, “eğer güneş doğar ise gündüz vardır” sözümüz gibidir. Yani, şart edatının bitştirdiği iki önermeden birincisi var sayılınca -ki buna mukaddem denir-, ona cevap edatın bitştirdiği -ki buna tali denir-, ikinci önerme gerekli olur ya da daha başka bir şey eklemeksizin ona eşlik eder. Bitişik olumsuz önerme, bu gerekme veya eşlik etmenin olumsuzlandığı önermedir: ‘güneş doğmuş ise gece var değildir’ sözümüzde olduğu gibidir. Olumlu ayrışık önerme; bu sayı, ya çift ya da tektir’ sözümüzde olduğu gibidir. Bu (olumlu ayrışık önerme) ayrışma ve inatlaşmayı gerektiren (önerme)dir. Olumsuz ayrışık önerme ise bu ayrışma ve itişmeyi olumsuzlayan önermedir. Şu sözümüz gibi; ‘bu sayı, ya çifttir ya da iki eşit parçaya bölünen olacak değildir’.¹⁰⁴

Görüldüğü üzere İbn Sina'da şartlı önermelerin niteliği için bileşenlerin durumu değil aksine şartı oluşturan edatın yani bağın olumlanması ya da olumsuzlanması önemlidir. Bununla birlikte bitişik şartlı önermelerde mukaddem ile tali arasındaki ilişki birbirini takip edip etmemeye dayanır. Bir başka deyişle mukaddem ve tali

¹⁰³ Rescher için İbn Sina'nın bu ayrımının dayanağını Boethius'a kadar götürmek mümkündür. Nitekim Boethius'un önermeler arasında yaptığı ayrım da İslam mantığı içerisine yerleşmiş olan önermelerin yapısal ayrımı ile benzerlik gösterdiği aşikârdır. Ancak kendisinin ve Afnan'ın da belirttiği gibi İbn Sina'nın doğrudan Boethius üzerinden değil de Yeni-Platoncu ya da Stoacı eserler üzerinden benzer görüşlere aşına olmuş olabilir.

¹⁰⁴ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 22.

arasında bir koşul ve o koşulu karşılayan bir durumu anlatma işlevini gören bir bağın olmasına bakılmaktadır. Koşul bağlacının ekseriyetle kullanımı bundan dolayıdır.

İbn Sina *Şifa*'nın *Kıyas* bölümünde bitişik şartlı önermelerin türlerinden de bahsetmektedir. Buna göre gerektiren 'bitişik şartlı' ve 'rastlantısal bitişik şartlı' olmak üzere iki farklı önerme türünden bahseder. Birincisi ön ve art bileşen arasında sebep-sonuç ilişkisi olmasına dayanır.¹⁰⁵ "Ne zaman gündüz olur ise güneş doğmuştur" önermesi gerektiren bitişik şartlıya örnek gösterilebilir. İkinci önerme türünde ise mukaddem ve tali arasında zaruri bir ilişki değil aksine tesadüfi bir durumu betimleme söz konusudur. "Her ne zaman kitap okusam telefonum çalıyor" gibi bir önermede kitap okumam ile telefonumun çalması arasında sebep-sonuç yönünden bir bağ söz konusu değildir.

Bitişik şartlı önermelerin niceliği hususunda da İbn Sina 'A ise B' formundaki olumlu ya da olumsuz olması fark etmeksizin önermelerin tümel veya tikel olarak mevcut olabileceğini belirtmektedir. Buna göre niceleyicisi olan bitişik şartlı önermelerin gösterimi aşağıdaki gibidir:

- (i) Daima A ise C'dir (tümel);
- (ii) Bazen, A ise C'dir (tikel);
- (iii) Asla, A ise C değildir (tümel);
- (iv) Bazen A ise C değildir (tikel).

Ayrık şartlı önermelere gelindiğinde ise bir kopula ile bağlanan iki önermenin birbiriyle bir çatışma içerisinde olması durumu söz konusudur:

Ayrışık (şartlı) önermelerden birisi hakikidir, ki o kendisine ya/ya da ile durumunun kesinlikle bölünlenen kısımlardan birinin dışında kalmayacağı, dahası bunlardan yalnızca birinde bulunacağı kastedilen önermelerdir. Ayrışma bazen iki parça bezen de daha fazla bazen de sayısızca olabilir. Ayrışık önermelerden bir kısmı da hakiki olmayanlardır. Şöyle ki bu önermede 'ya/ya da' ile bölünlenen kısımların tümünden dışta kalmayı değil, yalnızca (ikisinin) bir araya toplanmasını önleyen anlamı kastedilir.¹⁰⁶

İbn Sina ayrışık şartlı önermeleri ön ve art bileşenlerin yani mukaddem ile talinin birbirlerinden ayrışması birbirlerine ters düşmesi olarak tanımlar. Sayı ya çifttir ya tektir önermesi mevcut iki durumdan birinin doğruluğunu kabul ederken ötekini

¹⁰⁵ Shehaby, *Al-Qiyas*, 37.

¹⁰⁶ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 27.

yadsımaktadır. Bununla birlikte nitelik açısından ayrışık şartlı önermeler incelendiğinde, misal sayı çifttir ya da tektir, olumlu yapıdaki ayrışık şartlı önermelerde iki bileşenden birisinin yadsınması söz konusuyken; olumsuz ayrışık şartlı önermelerde ise bu yadsınmasının söz konusu olmaması olarak yorumlamak mümkündür. Buna göre niceliğine göre ayrışık şartlı önermeler şu şekildedir:

- (i) Daima ya A ya C'dir. (tümel)
- (ii) Bazen ya A ya C'dir. (tikel)
- (iii) Asla ya A ya C değildir. (tümel)
- (iv) Bazen ya A ya C değildir. (tikel)¹⁰⁷

Şartlı önermelerde nicelik bazen belirli veya belirsiz olarak bulunabilmektedir. Tümel ya da tikel niceleyicinin bulunma halinin formları yukarıda açıklandığı gibi iken; örneğin, “güneş doğmuş ise gündüz olmuştur” önermesinde olduğu gibi nicelik açıkça belirtilmemiş de olabilir.

İbn Sina şartlı önermelerle ilgili son olarak bitişik ve ayrık önermelerin temelde iki noktada birbirlerinden ayrıldığından bahseder:

Bitişik şartlının mukaddem ve talisi ile ayrık şartlının mukaddem ve talisi arasında da iki fark vardır ki birincisi şudur: bitişik şartlının mukaddemi tali, talisi mukaddem olamaz ve mana sabit olamaz. Şöyle demen gibi: Eğer Güneş doğarsa gündüz olur. Hüküm de aynı hüküm olamaz: mukaddem tali olamaz, tali mukaddem olamaz. Ayrık şartlıda ise istediğini yapabilirsin ve mana yerinde sabit durur. Nitekim istersen, “Sayı ya çifttir ya tektir.” dersin; istersen “Sayı ya tektir ya da çifttir.” dersin. Öteki fark ise şudur: bitişik şartlının talisi mukaddeme uygundur ve onu takip eder. Güneşin doğuşuyla gündüzün meydana gelmesi (durumunda olduğu) gibi. Ama ayrık şartlının talisi mukaddeme zıttır ve uyumsuzdur. Tek olmak çift olmak gibi.¹⁰⁸

Böylelikle şartlı kıyasa geçmeden evvel şartlı kıyasların yapısının temelini oluşturan önermeleri genel hatlarıyla tahlil etmiş bulunmaktayız. Buradan hareketle bundan sonra iktiranî ve istinaî şartlı kıyas incelemesi için hazırlamış olduğumuz bu zeminden başlayabiliriz.

2.4. Sonuç

İbn Sina'nın en önemli İslam mantıkçılarından biri sayılmasının sebebi kuşkusuz hem kendi dönemi içerisinde göstermiş olduğu etkili çalışmalarıyla hem de

¹⁰⁷ Recher, *Arabic Logic*, 94.

¹⁰⁸ İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâî*, 78-80.

kendisinden sonraki dönemi etkileyen düşüncelerin temelini atmasıyla ilgilidir. İbn Sina'nın şartlı kıyasları üzerine yapılacak olan incelemeye geçmeden önce bu düşünürün mantığını ve mantık problemlerini nasıl ele aldığını görmek önemlidir. Bölümün içeriğini oluşturan İbn Sina'nın mantık yorumu ile tezin odağındaki problemin inceleneceği üçüncü bölüm için bir zemin oluşturmak istenmiştir. Bu bölümde aktarılmak istenilen önemli noktalar şu şekilde özetlenebilir:

- İbn Sina mantığın araç mı ayrı bir disiplin mi olduğu sorusunun net bir cevabı olmadığı için tartışmanın gereksiz olduğu görüşündedir. Ancak ölçü bilimi olarak adlandırdığı mantığın bilgiye ulaşmak için kullanılan yöntem olduğunu da söyler.
- İbn Sina için iki tür bilgi vardır: Tanım ile edinilen tasavvur bilgisi ve kanıtlama ile ulaşılan tasdik bilgisi.
- Kıyas en güvenilir kanıtla yöntemidir ve iktiranî ve istisnaî olmak üzere ikiye ayrılır.
- Kıyası oluşturan önermeler yüklemli ve şartlı olmak üzere iki türdür.



3. İBN SİNA'NIN ŞARTLI KIYAS TEORİSİ

3.1. İncelemenin Zemini: Şartlı Kıyası Önergeler Mantığı İçinde Yorumlamak

Bu bölümde yapılmak istenen İbn Sina'nın şartlı kıyas teorisini, *Kıyas* kitabında ortaya konan şekiller ve modlar doğrultusunda tahlil etmektir. Bu tahlil, eğer sadece kıyası oluşturan şartlı önergelerin biçimlerini incelemek ya da ilk bölümde bahsi geçen düşünelere atıfta bulunmak suretiyle benzerlikler ve farklılıklar bağlamında yapılacak olur ise yüzeysel bir çalışmadan öteye geçmeyecektir. Burada amaç sadece tarihsel bir ilişkinin değerlendirmesini yapmak değildir. Şartlı kıyasların konu edildiği bu çalışmada, İbn Sina'nın ele aldığı sistemler günümüz mantık çalışmaları kapsamında incelenecektir. Bu sebeple şartlı kıyasları tahlil etmeden önce bundan yaklaşık on asır önce ortaya konan bu kıyas sisteminin güncel bir zeminde ele alınmasının mümkün olup olmadığına bakmak gerekmektedir. O halde çalışmanın seyrine 'İbn Sina'nın şartlı kıyas teorisi önergeler mantığı olarak ya da önergeler mantığının bir bölümü olarak yorumlanabilir mi?' sorusu yön verecektir. Sorunun soruluş biçimi bakımından anakronizm ya da vizizm olarak algılanmasının önüne geçmek için soruyu 'İbn Sina mantığı Aristotelesçi mantık geleneğinden sıyrılarak antik dönem mantık anlayışına nazaran yenilikçi bir görüş sunmakta mıdır?' şeklinde yeniden düzenlemek bu türden bir karışıklığın önüne geçecektir. Nitekim her iki soruluş biçimine de verilecek cevap incelemenin daha sağlam bir temelde olmasını sağlayacaktır.

Önergeler mantığı Aristoteles'in doğrudan ilgilendiği ya da temelini attığı bir alan değildir.¹⁰⁹ Bizatihi önergelerin doğruluk değeri ve basit önergelerin önerme

¹⁰⁹ Buradaki yorum Aristoteles sonrasındaki mantık çalışmalarının formel olarak değişimi baz alınarak yapılmıştır. Mantık tarihi açısından Aristoteles mantığının terimler mantığı olarak lanse edilmesine karşın Peripatetik ve özellikle Stoacı mantık çalışmalarından sonra belirli düzeyde (önerme

eklemleriyle oluşturduğu bileşik önermelerin yapısına ilişkin ilk çalışmaları birinci bölümde kısmen hipotetik kıyas üzerinden incelendiği üzere Theophrastus ve sonrasındaki Peripatetik gelenek ile Stoacı mantık çalışmalarında görülmektedir. Bu bölümde önermeler mantığının tarihçesi hakkında uzun uzadıya bir yazı yazılması tezin geri kalan bölümleri için *sine qua non* değildir. Bunun yerine önermeler mantığını denilince akla gelen, daha doğrusu önermeler mantığını oluşturan unsurlardan bahsetmek yeterli olacaktır.

Basit önermelerden belirli eklemler ve işlemciler (*operators*) vasıtasıyla daha kompleks (bileşik) yapıdaki önermeler elde etmek ve edinilen bu bileşik önermelerin doğruluk değerlerinin incelenmesi önermeler mantığının ana konusunu oluşturmaktadır. Burada altının çizilmesi gereken iki durum var: (i) eklemler ve (ii) doğruluk değeri. Bu iki durumun iyi anlaşılması yukarıda sorulan soruların cevabını bulmada hayati bir rol oynayacaktır. Nitekim ne eklemler (önerme eklemleri/ana eklemler) olmaksızın bir önermeler mantığından bahsetmek mümkündür ne de eklemlerle meydana getirilen yeni bileşik önermelerin değerlendirilmesi doğruluk değerleri bilinmeden yapılabilir. Öyleyse denilebilir ki bir önermeler mantığı incelemesi yapmak demek, aynı zamanda önerme eklemlerini ve önermelerin doğruluk değerini çalışmak demektir.

Önermeler mantığında kabul edilen temel önerme eklemleri ‘ve (\wedge)’, ‘veya (\vee)’, ‘ise (\rightarrow)’, ‘ancak ve ancak (\leftrightarrow)’ ve ‘değil (\neg)’ olmak üzere beş tanedir. ‘Değil’ eklemi hariç diğer dört eklem iki önermeyi birbirine bağlar ve elde edilen bu yeni önerme artık birleşik yapıda olur. Bileşik önermeler de birbirleriyle istenilen eklem vasıtasıyla bağlatılabilir. Bileşik yapıdaki önermelerin birleşmesini sağlayan önerme eklemine o önermenin ana eklemi denilir ve ana eklem birleştirdiği önermelerin doğruluk değerleri arasında bir bağ kurar. Kurulan bu bağ da bir doğruluk değeri alır ve bu doğruluk değeri bileşik yapıdaki önermenin doğruluk değeri olur. Önermeler mantığının amacı ve inceleme alanı önermelerin doğruluk değerleri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinden ibarettir. Eklem ve doğruluk değeri ile anlatılmak istenen kısaca şudur: Söz gelimi α ve β önermeler mantığında tanımlı birer düzgün

eklemleri ve bileşik yapıdaki önermelerin kıyasa dahil edilmesi durumunda) bir önermeler mantığından bahsetmek mümkündür. Ancak yine de burada modern anlamdaki önermeler mantığını kastetmek çok doğru olmaz. Nitekim “önermeler mantığı” De Morgan ve Boole sonrası yani takribi 19.yy’ın ikinci yarısından sonra kabul gören bir terminolojidir ve özellikle 20.yy’ın başlarında Frege ile doğruluk-fonksiyonlu önermeler mantığının ana hatları belirlenmiştir.

tam deyim¹¹⁰ olsun. α 'nın ve β 'nin doğruluk değerleri doğru ya da yanlış olabilir. Önerme eklemeleri kullanarak; örneğin, $(\alpha \rightarrow \beta)$ gibi bir önermenin yazıldığı durumda bu koşul önermesinin doğruluk değeri α 'nın ve β 'nin aldığı doğruluk değerlerine göre değişmektedir. $(\alpha \rightarrow \beta)$ önermesi α 'nın doğru β 'nin yanlış olduğu durumlarda yanlış değerini alırken diğer tüm durumlarda¹¹¹ doğru değeri almaktadır. Veyahut $(\alpha \wedge \beta)$ önermesi söz konusu olduğunda bu önerme sadece α ve β aynı anda doğru olduğunda doğru ve α 'nın veya β 'nin en az birinin yanlış olma durumunda $(\alpha \wedge \beta)$ önermesi yanlış değeri alır.

Görüldüğü gibi önermelerin doğruluk değeri hem içerdikleri önerme eklemine hem de eklemle birleştirilen küçük önermelerin doğruluk değerine bağlıdır. Bu iki özellik İbn Sina'nın şartlı kıyas incelemesinin dönüm noktasıdır. Çünkü şartlı önermelerin, bir başka deyişle bileşik önermelerin bir doğruluk değeri olmasına karşın önermeyi oluşturan ön bileşen ve art bileşen kısımlarının doğruluk değeri hakkında İbn Sina, modern mantığın yorumladığı doğruluk-fonksiyonluluk açısından farklı görüşe sahiptir.

İkinci bölümde şartlı önermeler başlığı altında incelediği gibi bitişik ve ayrık şartlı önermelerin doğruluk değeri vardır. Bununla birlikte İbn Sina bileşik bir önermeyi oluşturan cümleciklerin (yan bileşen) de kendi başlarına, bağımsız birer yargı olarak düşünüldüğünde, doğruluk değeri olduğunu reddetmez. Ancak söz konusu şartlı bir önerme olduğunda, şartlı önermeyi oluşturan cümleciklerin kendi başlarına doğruluk değerlerinden bahsetmek mümkün değildir. *Dânişnâme-i Alâî*'de bu durumu şöyle açıklar:

Mukaddem ve taliden her biri kendi başına birer önermedir. Nitekim “Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.” dersin ve burada “Güneş doğar” sözün bir önermedir. Fakat şart lafzı mukaddemi önerme olmaktan çıkarır. Çünkü “Eğer Güneş doğarsa” dediğin zaman “eğer” lafzının girmesiyle birlikte bu söz önerme olmaktan çıkar. O zaman ne doğrudur ne yanlıştır. Çünkü “O zaman gündüz olur.” dediğinde bu ne doğrudur ne de yanlıştır. “Bu sayı ya tektir” dediğin zaman ayrık şartlıda da böyledir. Eğer “ya” lafzı olmasaydı bu tali önerme olurdu.¹¹²

¹¹⁰ Düzgün tam deyim (well-formed formula): Bir biçimsel dilin kurma kurallarına göre doğru bir biçimde oluşturulmuş im dizisi. Bkz: Grünberg, *Mantık Terimleri Sözlüğü.*, 120.

¹¹¹ p doğruyken q doğru, p yanlışken q yanlış ve p yanlışken q doğru.

¹¹² İbn Sina, *Dânişnâme-i Alâî*, 50.

Alıntıda görüldüğü üzere basit bir önerme bağlaçlarla birlikte ifade edildiğinde, İbn Sina'ya göre önerme olma özelliğini yitirmektedir. Şartlı önermelerin bileşenlerini birer önerme olarak kabul etmez İbn Sina. Önerme olmadıkları için de doğruluk değeri olmaz. Cümle eklemleri, İbn Sina için, her ne kadar önermeleri birbirlerine bağlasalar da bağlaç ekleri cümle ile beraber değerlendirilmektedir. Bu sebeple şartlı bir önermenin ön bileşeninin ve art bileşeninin doğruluk değeri olmamaktadır.

İbn Sina'nın şartlı önermelerin doğruluk değerine getirdiği bu yorum (bileşenlerinin doğruluk değerine sahip olmaması) hiç şüphesiz takip ettiği gelenek içerisinde yenilikçi bir bakış açısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak Goodman'ın İbn Sina'nın şartlı önermelerin doğruluk değerlerinin dünya ile uygunluğuna (*correspondence*) bağlı olması iddiası da bu bağlamda çok önemlidir.¹¹³ Nitekim İbn Sina'nın da *Kıyas*'ta belirttiği gibi:

Şartlı önermeler yüklemli önermelerde olduğu gibi doğru ve yanlış olarak ifade edilebilen cümle olma konusunda benzerdirler. Ayrıca iki önerme türü de iki şekilde kavramsallaştırılabilir: anlamlarını ve bunun ötesinde dış [dünya] ile ilişkilerini yani [dış dünyaya] uyup uymadıklarını kavramsallaştırırız.¹¹⁴

Goodman'a göre bu durum İbn Sina için argümanların geçerliliğinden ziyade sağlam olmasının daha önemli olması olarak yorumlanabilir. Sağlam (*sound*) argüman olmak için temel iki unsur söz konusudur: (i) argümanın öncülleri doğru olmalı ve (ii) argüman geçerli olmalı. Goodman'ın düşüncesi doğrultusunda, İbn Sina'nın argümanın geçerliliğine sağlamlığından daha az önem veriyor demesinin tek açıklaması, İbn Sina yanlış önerme içermeyen argümanları bulmaya çalışmak istediği şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla şartlı önermelerin doğruluk değerinin dünya ile uygunluğun iddiasından çıkartılacak sonuç; önerme dünyada tekabül ettiği durumlar oldukça doğrudur anlamına gelir. Bu durum mantıktaki varlıksal varsayma (*existential import*) meselesinin gündeme gelmesini sağlar.

Varlıksal varsayma ilkesine göre bir kıyas çıkarımının geçerliliğini sağlamak bu çıkarımda geçen bir terimin kendisinin ya da olumsuzlanmasının boş

¹¹³ Lenn E. Goodman, *Avicenna*, (London: Routledge, 1992). 198.

¹¹⁴ Wilfrid Hodges, "Qiyas v.1: Ibn Sina on conditionals" *Wilfrid Hodges's Logic Page*, (blog). Erişim: 05.05.2015. <http://wilfridhodges.co.uk/arabic10.pdf>

olmadığının varsayılması demektir.¹¹⁵ Klasik mantıkta bütün yüklemli önermeler için varlıksal varsayma mümkün iken modern mantıkta tikel önermelerde bu mümkündür ve tümel önermelerde değildir.¹¹⁶ Biraz daha açmak gerekirse örneğin p gibi bir önermenin doğruluğu p önermesinin var olmasını gerektirir ve p önermesi var demek de p en az bir üyesi olan bir öbektir (*class*) anlamına gelir. Kısacası İbn Sina şartlı bir önermeyi kıyasta kullanırken o önermenin dünya ile uygunluğuna öncelik vermektedir. Dolayısıyla İbn Sina şartlı kıyasların şekil ve modlarını çıkartırken bu düşünce doğrultusunda ilerlediği için bazı argüman formları geçersiz olmaktadır. Yine de bu demek değildir ki İbn Sina'nın şartlı kıyasları doğruluk-fonksiyonlu olma çizgisinden uzak olmasına karşın ondan tümden ayrı olsun. Nitekim şartlı kıyas formlarının çoğunun geçerli olması da bunu kanıtlar niteliktedir.

Kısacası İbn Sina bir kıyas sisteminde sadece formları değil ama içeriği de dikkate alıyor gözükmektedir. Bir başka deyişle form-madde karşılıktır. Öyleyse şimdi öncelikle bahsi geçen şartlı kıyasların şekil ve modlarını inceleyip sonrasında da modern mantık çözümleme yöntemleriyle geçerliklerinin denetlemesinin yapılmasına geçilebiliriz.

3.2. Şartlı Kıyasların Çeşitleri, Sembolik Formları ve İspatları

(2.2.)'de kıyasın çeşitleri şu şekilde sıralanmıştı: İktiranî kıyaslar içerdikleri önermelere göre (i) yüklemli önermelerden oluşan, (ii) şartlı ve yüklemli önermelerden oluşan ve (iii) sadece şartlı önermelerden oluşan olmak üzere üçe; sadece şartlı önermelerden oluşan iktiranî kıyaslar (a) bitişik şartlı önermelerden oluşan, (b) ayrık şartlı önermelerden oluşan ve (c) ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerden oluşan iktiranî kıyaslar diye üçe ayrılmaktadır. İstisnaî kıyas ise bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerden oluşanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. O halde incelememize şartlı öncüllerden oluşan iktiranî kıyaslar ile başlayabiliriz.

¹¹⁵ Grünberg, *M.T.S.*, 143.

¹¹⁶ Michael Wreen, "Existential Import," *Crítica, Revista Hispanoamericana de Filosofía* 47 (1984): 59.

3.2.1. İktiranî Kıyaslar

İbn Sina en geniş kapsamlı şartlı kıyas çalışmasının görüldüğü ve önermelerin neredeyse bütün ihtimalleri doğrultusunda oluşturulan kombinasyonlarla ortaya çıkartmış olduğu kıyas formlarıyla takipçilerine epey bir birikim bırakmıştır. Bu denli yoğun bir içeriğe karşın özellikle şartlı iktiranî kıyaslarda İbn Sina'nın son derece düzenli çalışmış olduğunu söylemek zordur. Nitekim bu kıyasları oluşturan önermelerin bitişik, ayrık ve yalın olma durumuna göre değerlendirilmesi bir yana önerme içerisinde ön bileşen, art bileşen ya da orta terim konumunda bulunma hallerine göre de kombinasyonların oluşturulmasıyla pek çok şartlı kıyas şekli ve modu elde etmek mümkündür.

Bitişik şartlı öncüllerden, yüklemli öncüllerin şekillerinde olduğu gibi üç şekilde işlem yapılır. Bitişikler bir tali veya mukaddem ortak olurlar; bir tali ve bir mukaddemde farklılaşırlar, tıpkı yüklemli önermelerin bir özne veya yüklemde ortak, bir özne ve yüklemde ise ayrık olmaları gibi bunların hükmü onların hükmüdür. Ortaklık bazen yüklemli ve ayrık arasında da meydana gelir. Örneğin senin “iki sayıdır ve her sayı ya çift ya tektir” sözün gibi. Bunların hükümlerini ortaya çıkartman daha önce geçtiği üzere kolaydır. Bu ortaklık bazen yüklemli ve ayrık şartlı öncüller arasında da meydana gelir, örneğin senin şu anlamda sözün gibi: “A, ya B ya C ya da D olsun ve her B, C ve D, H olsun. Öyle ise her A, H olur. Ve yine bunların hükümlerini ortaya çıkartman daha önce geçtiği üzere kolaydır. Bazen bitişik şartlı öncül, yüklemli öncülle birlikte iktiranî kıyas işlemine girer. Bu işlemin doğaya en yakın olanı; yüklemli önermelerin ortaklık tarzlarından biri üzere olumlu bitişik talisiyle ortak olmasıdır. Bu durumda sonuç, mukaddemi bu mukaddemle aynı olan bitişik önerme olur. Onun talisi ise, yüklemli önermeyle işleme giren talinin işleminin sonucu olur. Bunun örneği şudur: “eğer A, B ise her C, D ve her D, H'dir” buradan “eğer A, B ise her C, H'dir” sonucu çıkar... Bazen bu işlemin benzeri, tali bitişik şartlı olunca biri diğerinin talisiyle ortak olan iki bitişik şartlı öncülden de yapılır. Ve onun kıyası da bu kıyas gibi olur.¹¹⁷

Alıntıdan da anlaşıldığı üzere kıyas içerisindeki tüm önermelerin bulunma durumlarına (nicelik ve nitelik) göre şartlı iktiranî kıyası biçimlendirmek mümkün gibi gözükmeye karşın iktiranî kıyaslarda sonuç önermesi her zaman şartlı yapıda olur.

İbn Sina'nın sistemi biraz karışık olduğu için bu incelemede düzenlenmiş olan şu sıraya göre ilerleyecektir: Önce tüm öncülleri şartlı önerme olan şartlı iktiranî kıyaslar sonra da en az bir öncülü şartlı önerme olan şartlı iktiranî kıyaslar incelecektir. Şimdi o zaman, bu kombinasyonların ilki olan tüm öncülleri şartlı önerme yapısındaki iktiranî kıyaslara geçilebilir.

¹¹⁷ İbn Sina, *İşaret ve Tembihler*, 67-68.

3.2.1.1. Öncülleri Şartlı Önerme Olan İktiranî Kıyaslar

Başlıktan da anlaşılacağı gibi kıyasta yer alan öncüllerin ve sonucun şartlı yapıdaki önerme olmasını gerektiren kıyas türüdür. Buna göre üç türlü kıyas mümkündür:

- (i) Öncülleri Bitişik Şartlı Önermeli Şartlı İktiranî Kıyaslar.
- (ii) Öncülleri Ayrık Şartlı Önermeli Şartlı İktiranî Kıyaslar.
- (iii) Öncüllerinde hem Bitişik hem de Ayrık Şartlı Önerme olan Şartlı İktiranî Kıyaslar.¹¹⁸

İbn Sina şartlı kıyasların da yüklemli kıyasta uygulanan şekillere uygun olduğunu düşünmüştür. Buna göre eğer küçük önermenin art bileşeni ve büyük önermenin ön bileşeni orta terim olarak mevcutsa bu kıyas birinci şekil olarak adlandırılır. Eğer orta kısım iki öncülün de art bileşeninden oluşuyorsa ikinci şekil olur. Son olarak eğer orta kısım iki öncülünde ön bileşeninden oluşuyorsa üçüncü şekil olur. Her ne kadar yüklemli kıyas şekillerine benzese de dördüncü şekil yer almamaktadır. Bu şekiller önermelerin niceliğine ve niteliğine göre modlara ayrılmaktadır. Kıyasta yer alan şartlı önermeler yukarıda da belirtildiği gibi bitişik veya ayrık olabilmektedirler.

3.2.1.1.1. Öncülleri Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan Şartlı İktiranî Kıyaslar

Bitişik şartlı önermelerden oluşan iktiranî kıyas tıpkı Aristoteles kıyas sisteminde olduğu gibi bir ortaklık üzerine kurulur. Bitişik şartlı önermelerin mukaddem ya da tali kısımlarının tekrarı suretiyle sonuç önermesi elde edilir. İbn Sina'ya öncülleri bitişik şartlı önermeli iktiranî kıyaslar üç şekle uygundur ve ilk iki şeklin dörder, üçüncü şeklin ise altı modu mevcuttur. Buradaki kıyasların hepsi geçerli olduğu için her şekilden sadece birer kıyas modunun ispatı öncelikle sembolik dile çevrilmek¹¹⁹ suretiyle “Fitch Tarzı Doğal Türetim” yöntemiyle yapılacaktır.

¹¹⁸ Halil İmamoğlu, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006).

¹¹⁹ Bu bölümden başlayarak (3.2.1.1.1.) iktiranî kıyasları konu alan bölümlerin sonuna kadar (3.2.1.2.2.) yapılacak incelemede temel kitap olarak Shehaby'nin *Al-Qiyas* çevirisi esas alınacaktır. Bununla birlikte Aytekin Özel'in 2010 yılında yazmış olduğu doktora tezinin son kısmını oluşturan “Şartlı Birleşmeli Kıyaslar” başlıklı bölümü için referans almış olduğu kitaplardan birisinin

- **Birinci Şekil:**¹²⁰

Mod 1: İki tümel olumlu bitişik şartlı önermeden meydana gelir.

Her ne zaman A, B olur ise C, D'dir.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z'dir.

Öyleyse: Her ne zaman A, B olur ise H, Z'dir.

Mod 2: İki tümel bitişik şartlı önermeden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur.

Her ne zaman A, B olur ise C, D'dir.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z değildir.

Öyleyse: Her ne zaman A, B olur ise H, Z değildir.

Mod 3: İki olumlu bitişik şartlı önermeden meydana gelir. Küçük önerme tikel şartlı, büyük önerme bitişik şartlı tùmeldir.

Bazen A, B ise C, D'dir.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z'dir.

Öyleyse: Bazen A, B ise H, Z'dir.

Mod 4: Küçük önerme tikel olumlu bitişik şartlı önermeden oluşur. Büyük önerme tümel bitişik şartlı olumsuzdur.

Bazen A, B ise C, D'dir. (Öncül)

Her ne zaman C, D olur ise H, Z değildir. (Öncül)

Öyleyse: Bazen A, B ise H, Z değildir.

Son modun sembolik dile çevrilmesi ve ispatı ise şu şekildedir:

Shehaby'nin *Al-Qiyas* tercümesi olması hasebiyle onun Türkçeye çevirmiş olduğu mod halleri karşılaştırmalı olarak örnek alınmıştır. Ayrıntı için bkz: Aytekin Özel, "İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu," (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009).

¹²⁰ Shehaby, *Al-Qiyas*, 91-92.

1	$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Hx \rightarrow \sim Zx)]$	Öncül
3	$(Aa \rightarrow Ba) \wedge (Ca \rightarrow Da)$	1, $\exists E$ varsayım
4	$(Aa \rightarrow Ba)$	3, $\wedge E$
5	$(Ca \rightarrow Da)$	3, $\wedge E$
6	$(Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Ha \rightarrow \sim Za)$	2, $\forall E$
7	$(Ha \rightarrow \sim Za)$	5,6 $\rightarrow E$
8	$(Aa \rightarrow Ba) \wedge (Ha \rightarrow \sim Za)$	4,7 $\wedge I$
9	$(\exists x) (Ax \rightarrow Bx) \wedge (Hx \rightarrow \sim Zx)$	8, $\exists I$
10	$(\exists x) (Ax \rightarrow Bx) \wedge (Hx \rightarrow \sim Zx)$	1, 3-9 $\exists E$

• **İkinci Şekil:**¹²¹

Mod 1: İki tümelden şartlı önermeden meydana gelir. K.Ö.¹²² bitişik şartlı olumlu, B.Ö.¹²³ bitişik olumsuzdur.

Her ne zaman A, B olur ise C, D'dir.

Her ne zaman H, Z olur ise C, D değildir.

Öyleyse Her ne zaman A, B olur ise H, Z değildir.

Mod 2: İki tümelden bitişik şartlı önermeden meydana gelir. K.Ö. bitişik şartlı tümel olumsuz, B.Ö. bitişik şartlı tümel olumludur.

Her ne zaman A, B olur ise C, D değildir.

Her ne zaman H, Z olur ise C, D'dir.

Öyleyse Her ne zaman A, B olur ise H, Z değildir.

Mod 3: K.Ö. bitişik şartlı tikel olumlu, B.Ö. bitişik şartlı tümel olumsuzdur.

¹²¹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 96-97.

¹²² K.Ö.: Küçük önerme, bundan sonra bu kısaltma kullanılacaktır.

¹²³ B.Ö.: Büyük Önerme, bundan sonra bu kısaltma kullanılacaktır.

Bazen A, B ise C, D'dir.

Her ne zaman A, B olur ise C, D değildir.

Öyleyse Bazen A, B ise H, Z değildir.

Mod 4: K.Ö. bitişik şartlı tikel olumsuz, B.Ö. bitişik şartlı tümel olumludur.

Bazen A, B ise C, D değildir.

Her ne zaman H, Z olur ise C, D'dir.

Öyleyse Bazen A, B ise H, Z değildir.

Son modda yer alan argümanın sembolik formu ve ikinci şekil dördüncü modun ispatı ise aşağıdaki gibidir:

$$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge (Cx \rightarrow Dx)]$$

$$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$$

$$\therefore (\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge (Hx \rightarrow Zx)]$$

1		$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge \sim (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
2		$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
3		<hr/>	
3		$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge \sim (Cx \rightarrow Dx)]$	1 Tekrar
4			
4		$Aa \rightarrow Ba) \wedge \sim (Ca \rightarrow Da)$	1 \exists varsayım
5		$(Aa \rightarrow Ba)$	4 \wedge E
6		$\sim (Ca \rightarrow Da)$	4 \wedge E
7		$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)$	2 \forall E
8			
8		$(Ha \rightarrow Za)$	\sim I varsayım
9		$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)$	7 Tekrar
10		$(Ca \rightarrow Da)$	8,9 \rightarrow E
11		$\sim (Ca \rightarrow Da)$	6 Tekrar
12		$\sim (Ha \rightarrow Za)$	8, 9-11 \sim I
13		$(Aa \rightarrow Ba) \wedge \sim (Ha \rightarrow Za)$	5,12 \wedge I
14		$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge \sim (Hx \rightarrow Zx)]$	13 \exists I
15		$(\exists x) [(Ax \rightarrow Bx) \wedge \sim (Hx \rightarrow Zx)]$	4, 5-14 \exists E

- **Üçüncü Sekil:**¹²⁴

Mod 1: İki tümel bitişik şartlı olumlu öncülünden meydana gelir.¹²⁵

Her ne zaman C, D olur ise H, Z' dir.

Her ne zaman C, D olur ise A, B' dir.

Öyleyse Bazen H, Z ise A, B' dir.

Mod 2: İki tümelden bitişik şartlı öncülünden meydana gelir. K.Ö. bitişik şartlı olumlu, B.Ö. bitişik şartlı olumsuzdur.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z' dir.

Her ne zaman C, D olur ise A, B değildir.

Öyleyse Bazen H, Z ise A, B değildir.

Mod 3: İki bitişik şartlı olumlu öncülünden meydana gelir. K.Ö. tikel bitişik şartlı önerme, B.Ö. tümeldir bitişik şartlıdır.

Bazen C, D ise H, Z' dir.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z' dir.

Öyleyse Bazen H, Z ise A, B' dir.

Mod 4: İki olumlu öncülünden meydana gelir. K.Ö. tümel bitişik şartlı, B.Ö. tikel bitişik şartlıdır.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z' dir.

Bazen C, D ise A, B' dir.

Öyleyse Bazen H, Z ise A, B' dir.

Mod 5: K.Ö. tümel bitişik şartlı olumlu önermedir, B.Ö. bitişik şartlı tikel olumsuz önermedir.

¹²⁴ Shehaby, *Al-Qiyas*, 97-99.

¹²⁵ Modun uygunluğu açısından Z, D ile düzeltilmiştir.

Her ne zaman C, D olur ise H, Z'dir.

Bazen C, D ise A, B değildir.

Öyleyse Bazen H, Z ise A, B değildir.

Mod 6: K.Ö. tikel bitişik şartlı olumlu, B.Ö. tümel bitişik şartlı olumsuz önermedir.

Bazen C, D ise H, Z'dir.

Her ne zaman C, D olur ise A, B değildir.

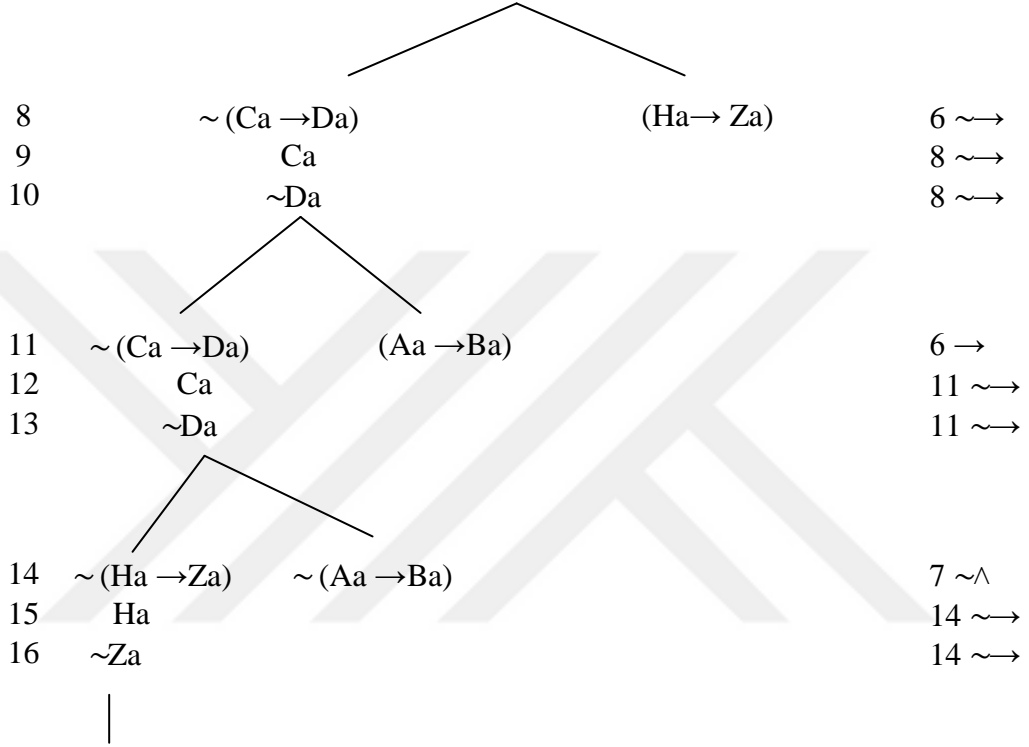
Öyleyse Bazen H, Z ise A, B değildir.

Üçüncü şeklin modlarının ispatı her ne kadar İbn Sina tarafından bazı öncüllerin döndürülmesi ya da sonuç önermesinden hareketle saçmaya indirgeme yöntemiyle ispatının açıklığından bahsediliyorsa da bu iddianın denetlemesi yapıldığında üçüncü şeklin modlarının geçersiz olduğu görülecektir. Nitekim yüklemli kıyaslarda da birinci dışındaki şekillerin mükemmel kıyas olmamalarının sebebi tam bu sebeptir. Söz konusu argümanın formel geçerliliği olduğunda birinci hariç diğer şekillerde sorun ortaya çıkmaktadır.

Varlıksal dayanak meselesinin bu tür problemleri çözmeye ne denli etkili olduğu tartışmalıdır. Aynı şekilde İbn Sina'nın önermelerin döndürülmesi suretiyle argümanların geçerliliğinin test edilebileceğini söylemesi de argümanlara ilişkin form-içerik tartışması ekseninde de sürdürülebilir. Mevcut önermeleri doğrulayan örnekler olduğu sürece sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıktığı varsayılabilir. Böylelikle de argümanın geçerliliği konusunda yanlış düşünmek kolaylaşır.

Şimdi, üçüncü şeklin modlarının geçersiz olduklarını çözümleyici çizelge yöntemiyle denetlemeye geçilebilir. Ancak burada ilk iki şekilde olduğu gibi Fitch yöntemini kullanmak açık bir şekilde argümanın geçersiz olduğunu göstermeye yetmeyecektir. Çünkü Fitch yönteminde işlemi bitirecek sonlu adım görülmediği takdirde işlem çıkmaza girer. Buna karşın çözümleyici çizelge yönteminde ise işlem sonlu adımda mutlaka biter ve uzama ihtimali yoktur. Argüman denetlemesi ise şu şekilde yapılır: öncüller ile sonuç önermesinin değilinin oluşturduğu küme tutarsız ise argüman geçerlidir. Eğer tutarlı yani en az bir dal açık ise argüman geçersizdir. Buna göre üçüncü şekil birinci modun çözümleyici çizelgesi şu şekilde olacaktır:

1	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Hx \rightarrow Zx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Ax \rightarrow Bx)]$	Öncül
3	$\sim (\exists x) [(Hx \rightarrow Zx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	Öncül
4	$(\forall x) \sim [(Hx \rightarrow Zx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	3 $\sim \exists D$
5	$(Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Ha \rightarrow Za)$	1 $\forall D$
6	$(Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Aa \rightarrow Ba)$	2 $\forall D$
7	$\sim [(Ha \rightarrow Za) \wedge (Aa \rightarrow Ba)]$	4 $\exists D$



Mod 1'i oluşturan öncülleri geçersiz çıkartan bir örnek ise şöyle tanımlanabilir:

“Her ne zaman güneş doğar ise yeryüzü aydınlık olur.

Her ne zaman güneş doğar ise gündüz olur.

Öyleyse bazen yeryüzü aydınlık olur ise gündüz olur.”¹²⁶

Bu çıkarımda yer alan tüm öncüller doğru değerini alabilir. Ancak sonuç önermesinin öncüllerden zorunlu olarak elde edildiğini söylemek zordur. Nitekim bazen yeryüzünün aydınlık olmasının sebebi güneşin doğması değil de çok büyük bir kuyruklu yıldızın dünyaya çok yakın geçmesi ya da devasa projektörler yardımıyla

¹²⁶ İmamoğlu, *Kıyas*, 132.

sunî bir aydınlığın elde edilmesi de olabilir. Dolayısıyla burada formel anlamda bir geçerlilikten söz etmek mümkün değildir. İçerik olarak argümanın geçerli olması tüm öncüllerin doğru olması ile ilişkili olduğundan, İbn Sina'nın gayesinin doğru öncüller ile doğru bir sonucun tutarlılığını sağlamak olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu durumda yukarıdaki argüman için geçerli denilebilir. Ancak modern mantıkta geçerliliğin sadece formel anlamda olduğunu da unutmamak gerekir.

3.2.1.1.2. Öncülleri Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar

İki öncülü de ayrık şartlı önermeden oluşan şartlı kıyas sistemi İbn Sina için pek mümkün değildir. Çünkü hakiki ayrık önermelerden oluşan bir kıyas yoktur. Ayrık şartlı önermenin yapısı “A B’dir veya C D’dir.” şeklindedir. Bu aynı zamanda “A B’dir” olmadığı durumlarda zorunlu olarak “C D’dir” kısmının doğru olacağı anlamını içermektedir. Dolayısıyla İbn Sina’ya göre zaten önermenin kendisi halihazırda bize bir şeyler sunduğu için kıyasa dayalı ortaya yeni bir bilginin çıkması mümkün gözükmemektedir.¹²⁷ Buna göre, İbn Sina ayrık şartlı önermelerle oluşan kıyas yapılarını ve sonuç verme yani geçerli olmalarını aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

- İki hakikiye¹²⁸ tümel ayrık şartlı öncülden kıyas kurulamaz.
- Öncülün biri tikel olan iki olumlu hakikiye önermeden bir kıyas kurulamaz.
- İki eksik çelişkili (hakiki olmayan) olumlu öncülden bir kıyas kurulabilir.¹²⁹

Kıyasın geçerli olmasını ve bilgi sağlaması için öncüllerden biri hakikiye diğeri de “gayr-ı hakikiye” olmalıdır. Eğer kıyasın bilgi sağlaması önemsenmediği

¹²⁷ Shehaby, *Al-Qiyas*, 118.

¹²⁸ Ayrık şartlı önermeler kendisini meydana getiren mukaddem ile talinin, doğru ve yanlış değer almasına göre birbirleri olan ilişkileri bakımından (i) *hakikiye*, (ii) *maniat-ul cemi* ve (iii) *maniat-ul hulûv* diye üç ayrılır. Mukaddem ile tali arasında doğruluk ve gerek yanlışlık bakımından aykırılık veya bu aykırılığın olumsuz kılınması durumu varsa bu duruma *hakikiye* denilir. Eğer iki önermeden biri doğru ise diğeri yanlıştır; ikisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olamaz. Ayrık şartlı önermede mukaddem ile tali arasında bunların yalnız doğrulukları bakımından aykırılık veya bu aykırılığın olumsuzlanmasının söz konusu olduğu önermelere *maniat-ul cemi* denir. Yani ikisi birden doğru olamaz; ancak biri doğru diğeri yanlış veya ikisi de yanlış olabilir. *Maniat-ul hulu* ise mukaddem ile tali arasında, bunların yalnız yanlışlıkları bakımından aykırılık veya bu aykırılığın olumsuzlanması demektir. Mukaddem ile tali ikisi birden yanlış olamaz ya birisi veya ikisi birden doğru olabilir. bkz: Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: Divan Kitap, 2014), 76-84.

¹²⁹ Özel, *İbn Sina*, 202.

takdir de iki “gayr-ı hakikiye” öncüllerden kurulu kıyaslar da geçerlidir.¹³⁰ Ancak bu kıyasları şekillerle ifade etmek zordur; çünkü ayrık yapıdaki önermelerin öncül ve sonuç kısımları değişebilir olduğu için kıyas içerisinde orta terimi konumlandırmak zordur.

İbn Sina tıpkı bitişik şartlı önermelerden oluşan şartlı kıyaslarda olduğu gibi düzgün bir kıyas yapısı oluşturmak için ayrık şartlı yapıdaki önermeleri bitişik şartlıya döndürmeye çalışır. Ancak ortaya çıkan önermeler birbirinin eş değeri değildir. Nitekim öncülleri

(i) “Her zaman H Z’dir veya C D’dir.

C D’dir veya A B değildir.”

yukarıdaki gibi verili olan bir kıyası oluşturmak için birinci öncülü bitişik yapıya döndürmek ve ikinci önermeyi de tümel niceleyiciye uyarlamak suretiyle elde edilen yeni kıyasın

(ii) “Her zaman H Z’dir ise C D değildir.

Ve Her zaman C D değildir ise A B değildir.

Öyleyse: Her zaman H Z’dir ise A B değildir”

geçerli olmasına karşın birinci öncülün dönüştürülmesi hatalıdır. (i) ve (ii)’de yer alan birinci öncüller birbirlerinin eşdeğeri değildir. Yine aynı şekilde bir başka kıyas formunda da buna benzer bir durum söz konusudur:

(i) “Ya H Z’dir veya C D değildir.

Ve ya C D değildir ya da A B’dir.

Öyleyse: Bazen H Z’dir veya A B’dir değildir.”

Verili öncülleri yukarıdaki gibi olan bir kıyas sistemi oluşturmak için öncüllerin dönüştürülmesi suretiyle elde edilen yeni öncüllerin oluşturduğu kıyas İbn Sina için aşağıdaki gibidir:

(ii) “Her zaman C D’dir ise H Z’dir

Ve Her zaman C D’dir ise A B’dir

Öyleyse Bazen: H Z’dir ise A B’dir.”

Üçüncü şekle uyarlanan bu kıyas geçerli olmamakla birlikte öncüller de yukarıda verili olan ilk halleriyle eş değer değildir.

Öncülleri ayrık şartlı önermeli şartlı iktiranî kıyaslar üzerine İbn Sina fazla

¹³⁰ A.g.e., 202.

durmamıştır. Ayrık şartlı öncülleri; bitişik şartlı ve yüklemli önermelerle birlikte oluşturduğu kıyas formlarında ise daha detaylıca incelemiştir.

3.2.1.1.3. Öncülleri Ayrık Şartlı ve Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar

Büyük ve küçük önermenin bitişik ya da ayrık olmasına göre farklı kıyas kombinasyonları mümkündür. Bu bölüm *Kıyas*'ın 305.-319. bölümleri arasındadır. İbn Sina bu bölümlerde dört farklı kıyas formlarından bahseder. Buna göre (a) küçük önermesi bitişik şartlı ve büyük önermesi hakikiye ayrık şartlı, (b) küçük önermesi bitişik şartlı ve büyük önermesi gayr-ı hakikiye ayrık şartlı, (c) küçük önermesi hakikiye ayrık şartlı ve büyük önermesi bitişik şartlı ve son olarak (d) küçük önermesi gayr-ı hakikiye ayrık şartlı ve büyük önermesi bitişik şartlı önermeden oluşan kıyas formlarını açıklamaktadır.¹³¹ Buradaki incelemede de bu sıra takip edilecektir ve geçerlilikleri Fitch yöntemi ile geçersiz formlar ise çözümleyici çizelge ile denetlenecektir.

a-) K.Ö. Bitişik Şartlı ve B.Ö. Hakikiye Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyas:

İki olumu bitişik şartlı önermeden oluşan kıyas formu ile incelemeye başlayan İbn Sina'nın verdiği ilk form aşağıdaki gibidir:

“Her zaman H Z’dir ise C D’dir.

Her zaman Ya C D’dir ya da A B’dir.

Öyleyse: Her zaman H Z’dir ise A B değildir.”

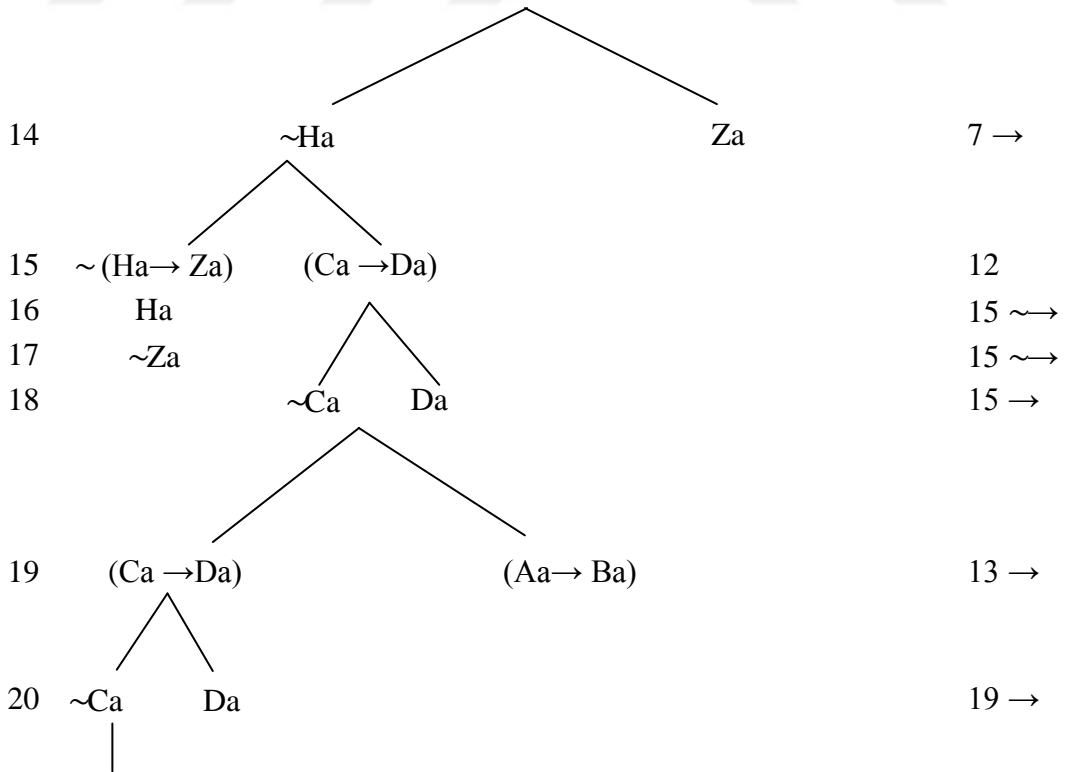
İbn Sina ayrık şartlı önermeyi “Her zaman C D’dir ise A B değildir” formuna da indirgeyerek kıyasın geçerli olacağını iddia etmektedir.¹³² Ancak ayrık şartlı önermenin eş değeri İbn Sina'nın belirttiği gibi değildir. Nitekim yukarıda verili olan kıyas geçerli değilken eş değer olduğu ileri sürülen önerme kıyasa dahil edildiğinde geçerlilik sağlanmaktadır. Şimdi bu durum, yapılacak olan üç işlemle daha net bir

¹³¹ A.g.e., 182, 188, 190, 194.

¹³² Shehaby, *Al-Qiyas*, 101-102.

biçimde izah edilebilir. Birinci işlemde yukarıdaki kıyasın geçersiz olduğu gösterilecek, ikinci işlemde değiştirilen önerme ile kıyasın geçerli olduğu gösterilecek ve son olarak da bahsi geçen iki önermenin eş değer olmadığı ispat edilecektir. Buradan hareketle birinci işlemle devam edilirse:

1	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \vee (Ax \rightarrow Bx)]$	Öncül
3	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	Sonuç
4	$\sim (\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	\sim Sonuç
5	$(\exists x) \sim [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	4 $\sim \forall$
6	$\sim [(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba)]$	5 \exists
7	$(Ha \rightarrow Za)$	6 \rightarrow
8	$\sim (Aa \rightarrow \sim Ba)$	6 \rightarrow
9	Aa	8 $\sim \rightarrow$
10	$\sim \sim Ba$	8 $\sim \rightarrow$
11	Ba	10 DN
12	$[(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)]$	1 \forall
13	$[(Ca \rightarrow Da) \vee (Aa \rightarrow Ba)]$	2 \forall



Öncüller ve sonucun değilinin oluşturduğu küme tutarlı olduğu için (açık bir dal olduğundan dolayı) kıyas formu geçersizdir. Şimdi ayrık şartlı önermenin İbn Sina tarafından eşdeğeri olduğu kabul edilen bitişik önerme formu ile ele alındığında nasıl geçerli olduğuna bakalım:

1	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	Öncül
3	$(Ha \rightarrow Za)$	\rightarrow Varsayım
4	$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)$	1 \forall E
5	$(Ca \rightarrow Da)$	3,4 \rightarrow E
6	$(Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba)$	2 \forall E
7	$(Aa \rightarrow \sim Ba)$	5,6 \rightarrow E
8	$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba)$	3-7 \rightarrow I
9	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	8 \forall I

İspatta görüldüğü gibi ayrık önermenin eş değeri olduğu iddia edilen bitişik önerme kıyası geçerli kılmak için yetmektedir. Ancak şimdi İbn Sina'nın eş değer olduğunu söylediği iki önermenin aslında eş değer olmadıklarını ispatlandığında durum daha da netleşecektir.¹³³

1	$\sim [(\forall x) ((Cx \rightarrow Dx) \vee (Ax \rightarrow Bx)) \leftrightarrow (\forall x) ((Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx))]$	Öncül
2	$\sim (\forall x) ((Cx \rightarrow Dx) \vee (Ax \rightarrow Bx))$	1 $\sim \leftrightarrow$
3	$(\forall x) ((Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx))$	1 $\sim \leftrightarrow$
4	$(\exists x) \sim ((Cx \rightarrow Dx) \vee (Ax \rightarrow Bx))$	2 $\sim \forall$
5	$\sim ((Ca \rightarrow Da) \vee (Aa \rightarrow Ba))$	4 \exists

¹³³ İki önerme karşılıklı koşul eklemiyle birleştirildikten sonra çelişğinin bulunduğu kümenin tutarlılık denetlemesi yapılır. Küme tutarsız (yani bütün dallar kapalı) ise bu önermeler eş değerdir. Denetlemesi yapılan çizelgede açık bir dal bulmak işlemi sonlandırmak için yeterlidir.

6	$\sim (Ca \rightarrow Da)$	5 $\sim \vee$
7	$\sim (Aa \rightarrow Ba)$	5 $\sim \vee$
8	Ca	6 $\sim \rightarrow$
9	$\sim Da$	6 $\sim \rightarrow$
10	Aa	7 $\sim \rightarrow$
11	$\sim Ba$	7 $\sim \rightarrow$
12	$((Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba))$	3 \vee
13	$\sim (Ca \rightarrow Da) \quad (Aa \rightarrow \sim Ba)$	12 \rightarrow
14	Ca	13 $\sim \rightarrow$
15	$\sim Da$	13 $\sim \rightarrow$

Çözümleyici çizelgede görüldüğü gibi en az bir dalın açık olması kümenin tutarlı olması için yeterlidir. Tutarlılık bu durumda bu iki önermenin eş değer olmadığının ispatı niteliğindedir. İbn Sina'nın niçin bu iki önermeyi eş değer tuttuğunun bir açıklaması mevcut değildir. Bu sebeple küçük önermesi bitişik şartlı önerme ve büyük önermesi hakikiye ayrık şartlı önermeden oluşan şartlı iktiranî kıyasların incelemesini burada sonlandırıp ikinci kıyas türüne geçilecektir.

b-) Küçük Önermesi Bitişik Şartlı Önerme ve Büyük Önermesi Gayr-ı Hakikiye Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyas:

Bitişik şartlı önermenin tali kısmının paylaşılmasına dayalı bir kıyas sistemidir. Buna göre ortaya çıkan kıyas formu şu şekildedir:

(i) "Asla H Z'dir ise C D'dir.

Her zaman C D'dir veya A B değildir.¹³⁴

Öyleyse: Asla H Z ise A B'dir."¹³⁵

¹³⁴ Shehaby çevirisinde hata olabilir. Çünkü metinde geçen "Her zaman C D'dir veya A B" önermesi kıyas geçersiz kılmaktadır. Nitekim (ii) numaralı kıyasın dönüştürülen önermelerinde yer alan "Her zaman C D değildir ise A B değildir" önermesi bunu ispatlar niteliktedir.

¹³⁵ Shehaby, *Al-Qiyas*, 104.

Sonuç önermesi aynı zamanda “Asla: Ya H Z değildir ya da A B’dir” şeklinde de yazılabileceğinden bahseder İbn Sina. Buna ek olarak kıyasın öncüllerinin başka önermelere indirgenerek ifade edilmesi de mümkündür. Tıpkı:

(ii) “Her zaman H Z’dir ise C D değildir.

Her zaman C D değildir ise A B değildir.

Öyleyse: Her zaman H Z’dir ise A B değildir.”

Yine aynı şekilde sonuç önermesi yerine “Asla: H Z’dir ise A B değildir” ve “Ya H Z değildir ya da A B değildir.” önermelerini yazmak mümkündür. İki önerme de yukarıdaki kıyastan elde edilen sonuç önermesinin eş değeridir. İbn Sina’nın bu sefer yapmış olduğu indirgeme işlemleri doğrudur. (i) ve (ii) kıyasları geçerlidir. İspat için sadece (ii) numaralı kıyası işleme tabi tutmak yeterli olacaktır. Buna göre:

1	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow \sim Dx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow \sim Dx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	Öncül
3	$(Ha \rightarrow Za)$	\rightarrow Varsayım
4	$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow \sim Da)$	1 \forall E
5	$(Ca \rightarrow \sim Da)$	3,4 \rightarrow E
6	$(Ca \rightarrow \sim Da) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba)$	2 \forall E
7	$(Aa \rightarrow \sim Ba)$	5,6 \rightarrow E
8	$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Aa \rightarrow \sim Ba)$	3-7 \rightarrow I
9	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Ax \rightarrow \sim Bx)]$	8 \forall I

c-) Küçük Önermesi Hakikiye Ayrık Şartlı Önerme ve Büyük Önermesi Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyas:¹³⁶

Birkaç modu olan bu kıyas türünün ilki bitişik şartlı önermenin mukaddeminin ortak terim olarak kullanıldığı ve iki önermenin de olumlu olduğu durumdur. Buna göre:

¹³⁶ Shehaby, *Al-Qiyas*, 108.

- (i) “Her zaman: Ya H Z’dir ya da C D’dir.
 Ve her zaman C D’dir ise A B’dir.
 Öyleyse: H Z değildir ise A B’dir.”

Argüman geçerlidir. İbn Sina sonuç önermesi olarak “Ya H Z’dir ya da A B’dir.” önermesinin de türetilbileceğini söyler ve haklıdır.

Bir başka kıyas modu da bitişik şartlı önermesi tikel niceleyici içeren önermeden kurulu kıyastır. Bunun için öncelikle ayrık şartlı önermenin bitişik şartlıya döndürülmesi gerektiğini söyleyen İbn Sina yeni önermenin “Her zaman C D’dir ise H Z değildir” şeklinde olacağını ve sonuç olarak da “Bazen H Z değildir ise A B’dir” önermesinin türetileceğini iddia etmektedir.¹³⁷ Söz konusu mod bitişik şartlının tikel niceleyicisi üzerine kurulu olduğundan yukarıdaki (i) formu verili olan bu iki yeni önermeye göre biçimlendirilecek olursa elde edilecek olan kıyas şu şekilde olacaktır:

- (ii) “Her zaman C D’dir ise H Z değildir.
 Bazen C D’dir ise A B’dir.
 Öyleyse: Bazen H Z değildir ise A B’dir.”

Yukarıdaki kıyasın ispatı ise aşağıdaki gibidir:

1	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Dx) \rightarrow (Hx \rightarrow \sim Zx)]$	Öncül
2	$(\exists x) [(Cx \rightarrow Dx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	Öncül
		$\exists E$ varsayım
3	$(\exists x) [(Cx \rightarrow Dx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	
4	$(Ca \rightarrow Da) \wedge (Aa \rightarrow Ba)$	3 $\exists E$
5	$(Ca \rightarrow Da)$	4 \wedge
6	$(Aa \rightarrow Ba)$	4 \wedge
7	$(Ca \rightarrow Da) \rightarrow (Ha \rightarrow \sim Za)$	1 $\forall E$
8	$(Ha \rightarrow \sim Za)$	5,7 $\rightarrow E$
9	$(Ha \rightarrow \sim Za) \wedge (Aa \rightarrow Ba)$	6,8 $\wedge I$
10	$(\exists x) [(Hx \rightarrow \sim Zx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	$\exists I$
11	$(\exists x) [(Hx \rightarrow \sim Zx) \wedge (Ax \rightarrow Bx)]$	3, 4-10 $\exists E$

¹³⁷ Shehaby, *Al-Qiyas*, 111.

d-) Küçük Önermesi Gayr-ı Hakikiye Ayrık Şartlı ve Büyük Önermesi Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyas:¹³⁸

Bitişik şartlı öncülün niteliğine göre değişen iki farklı kıyas türü vardır. Bunlardan bitişik şartlının olumlu olduğu kıyasın formu aşağıdaki gibidir:

(i) “Her zaman: Ya H Z değildir ya da C D’dir.

Ve Her zaman: A B’dir ise C D’dir.

Öyleyse: Asla H Z’dir ise C D’dir.”

Bu kıyasın sonuç önermesi öncüllerden zorunlu olarak çıkmamaktadır. Dolayısıyla geçerli bir argüman değildir. Bitişik şartlı öncül olumsuz olduğunda ise ortaya çıkan form geçerli olmakla birlikte (ii)’de gösterildiği gibidir:

(ii) “Her zaman: Ya H Z değildir ya da C D’dir.

Ve Asla: A B’dir ise C D’dir.

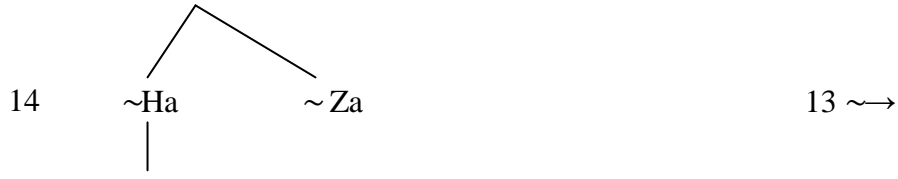
Asla: H Z’dir ise A B’dir.”

Buna göre (i) ve (ii) kıyas türlerinin geçerlilik ispatları aşağıdaki gibidir:

(i) Bitişik şartlının olumlu olduğu:

1	$(\forall x) [(Hx \rightarrow \sim Zx) \vee (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
2	$(\forall x) [(Ax \rightarrow Bx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
3	$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow \sim (Cx \rightarrow Dx)]$	Sonuç
4	$\sim (\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow \sim (Cx \rightarrow Dx)]$	\sim Sonuç
5	$(\exists x) \sim [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow \sim (Cx \rightarrow Dx)]$	4 $\sim \forall$
6	$\sim [(Ha \rightarrow Za) \rightarrow \sim (Ca \rightarrow Da)]$	5 \exists
7	$(Ha \rightarrow Za)$	6 $\sim \rightarrow$
8	$\sim \sim (Ca \rightarrow Da)$	6 $\sim \rightarrow$
9	$(Ca \rightarrow Da)$	8 DN
10	$(Ha \rightarrow \sim Za) \vee (Ca \rightarrow Da)$	1 \vee
11	$(Aa \rightarrow Ba) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)$	2 \vee
12	$\begin{array}{c} \swarrow \quad \searrow \\ \sim Ha \quad Ca \\ \swarrow \quad \downarrow \\ (Ha \rightarrow \sim Za) \quad (Ca \rightarrow Da) \end{array}$	7 $\sim \rightarrow$
13	$(Ha \rightarrow \sim Za) \quad (Ca \rightarrow Da)$	10 \vee

¹³⁸ Shehaby, *Al-Qiyas*, 115.



(ii) Bitişik şartlının olumsuz olduğu kıyasta İbn Sina ayrık şartlı önermeyi bitişik şartlıya dönüştürerek kıyasa dahil eder. Buna göre; “Her zaman H Z’dir ise C D’dir” önermesi ile geçerli bir kıyas elde edilmiş olunur.

3.2.1.2. Öncüllerinden Biri Şartlı Önermeden Oluşan İktiranî Kıyaslar

Başlıktan da anlaşılacağı üzere kıyası oluşturan öncüllerden sadece biri şartlı önermeli iken diğeri yüklemli önerme olan kıyaslara sıra gelmiştir. Burada iki tür kıyastan bahsetmek mümkündür:

- (i) Bitişik şartlı önermeli ve yüklemli önermeli
 - (ii) Ayrık şartlı önermeli ve yüklemli önermeli
- Şimdi sırasıyla bu kıyasların incelemesine geçilebilir.

3.2.1.2.1. Öncülleri Bitişik Şartlı Önerme ve Yüklemli Önerme Olan Şartlı İktiranî Kıyaslar

İbn Sina *Kıyas*’ın 6. kitabının 4. ve 5. bölümlerinde 325 ila 347 paragraf numaraları altında üç şekil üzerinden bitişik şartlı önermenin mukaddem ya da tali kısmının yüklemli önerme ile oluşturduğu ortak terimlilik üzerinden sonuç önermesinin elde edilmesine dayalı bu kıyas türü sırasıyla; (i) yüklemli önermenin büyük önerme olduğu, orta terimin bitişik şartlı önermede art bileşen, yalın önermede yüklem veya konu olduğu, (ii) bitişik şartlı önermenin büyük önerme olduğu, orta terimin bitişik şartlı önermede ön bileşende bulunduğu, yüklemli önermede yüklem veya konu olduğu (iii) bitişik şartlı önermenin büyük önerme olduğu, orta terimin bitişik şartlı önermede art bileşende bulunduğu ve yüklemli önermede yüklem veya konu olduğu ve (iv) yüklemli önermenin büyük önerme olduğu, orta terimin bitişik şartlı önermede ön bileşende bulunduğu, yüklemli önermede yüklem veya konu olduğu kıyaslar olmak üzere dört çeşittir.¹³⁹ Bitişik şartlı önermenin niteliği ve niceliğine göre de kıyas kurmak mümkün olduğunda

¹³⁹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 124-151.

ihtimaller de çoğalmaktadır. Buradaki incelemede bahsi geçen türlerin her bir şekil için modlarıyla birlikte ispatları verilecektir.

(i) Yüklemlî Önermenin Büyük Önerme Olduğu, Orta Terimin Bitişik Şartlı Önermede Art Bileşen, Yalın Önermede Yüklemlî veya Konu Olduğu Kıyaslar¹⁴⁰

- **Birinci Şekil:** Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu ve olumsuz olduğu durumlar için toplam yedi mod bulunmaktadır. İlk dört mod bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olduğu diğerleri ise tümel olumsuz olarak yer aldığı kıyaslardır. Bitişik şartlı önermenin tikel olumlu ya da olumsuz olma halleri içinse İbn Sina bazen mod olmadığını belirtmiş bazense modları olmasına karşın ne şekilde olduklarını belirtmemiştir.¹⁴¹

Mod 1: Geçerli bu modun ispatı aşağıdaki gibidir:

Her D A'dir.

Her ne zaman H Z ise her C D'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise her C A'dir.

1	(∀x) (Dx → Ax)	Öncül
2	(∀x) [(Hx → Zx) → (Cx → Dx)]	Öncül
3	(Ha → Za)	→ Varsayım
4	(Da → Aa)	1∨E
5	(Ha → Za) → (Ca → Da)]	2 ∨E
6	(Ca → Da)]	6,8 ∧ I
7	C	→ Varsayım
8	D	6,7 →E
9	A	4,8 →E
10	(C→A)	6-8 →I
11	[(Ha → Za) → (Ca → Aa)]	3-10 →I
12	(∀x) [(Hx → Zx) → (Cx → Ax)]	11 ∨I

¹⁴⁰ Shehaby, *Al-Qiyas*, 124, ayrıca bkz: Özel, *İbn Sina*, 204.

¹⁴¹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 124-125.

Mod 2:

Hiçbir D A değildir.

Her ne zaman H Z ise her C D'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise hiçbir C A değildir.

Mod 3:

Her D A'dır

Her ne zaman H Z ise bazı C'ler D'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı C'ler A'dır.

Mod 4:

Hiçbir D A değildir.

Her ne zaman H Z ise bazı C'ler D'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı C'ler A değildir.

Mod 5:

Her D A'dır

Asla: H Z ise bazı C'ler D değildir.

Öyleyse Asla: H Z ise bazı C'ler A değildir.

Mod 6:

Her D A'dır

Asla: H Z ise hiçbir C D değildir.

Öyleyse Asla: H Z ise hiçbir C A değildir.

Mod 7:

Hiçbir D A değildir.

Asla: H Z ise hiçbir C D değildir.

Öyleyse Asla: H Z ise her C A'dır.

- **İkinci Şekil:** Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olarak yer aldığı bir mod vardır.¹⁴²

¹⁴² Shehaby, *Al-Qiyas*, 125-128.

Mod: Bu modun sembolik hali ve ispatı aşağıdaki gibidir.

Hiçbir D A değildir

Her ne zaman H Z ise her C D'dir

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise hiçbir C A değildir.

1		$(\forall x) (Dx \rightarrow \sim Ax)$	Öncül
2		$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow Dx)]$	Öncül
<hr/>			
3		$(Ha \rightarrow Za)$	\rightarrow Varsayım
4		$(Da \rightarrow \sim Aa)$	1 $\forall E$
5		$(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow Da)$	2 $\forall E$
6		$(Ca \rightarrow Da)$	6,8 $\wedge I$
7		C	\rightarrow Varsayım
8		D	6,7 $\rightarrow E$
9		$\sim A$	4,8 $\rightarrow E$
10		$(C \rightarrow A)$	6-8 $\rightarrow I$
11		$[(Ha \rightarrow Za) \rightarrow (Ca \rightarrow \sim Aa)]$	3-10 $\rightarrow I$
12		$(\forall x) [(Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (Cx \rightarrow \sim Ax)]$	11 $\forall I$

- **Üçüncü Şekil:** Yine aynı şekilde bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olarak yer aldığı bir mod mevcuttur.¹⁴³

Mod:

Her C A'dır.

Her ne zaman H Z ise her C D'dir

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı D'ler A'dır.

(ii) Bitişik Şartlı Önermenin Büyük Önerme Olduğu, Orta Terimin Bitişik Şartlı Önermede Art Bileşende Bulunduğu ve Yüklemlili Önermede Yüklemler veya Konu Olduğu Kıyaslar¹⁴⁴

¹⁴³ Shehaby, *Al-Qiyas*, 128.

¹⁴⁴ Shehaby, *Al-Qiyas*, 131 ve bkz: Özel, *İbn Sina*, 212.

- **Birinci Şekil:** Tıpkı bir önceki kıyas türünde olduğu gibi bitişik şartlı önermenin niteliği ve niceliğine göre modların belirlenmesi söz konusudur. Tümel olumlu ve olumsuz halleri için dörder tane mod mevcut olmakla birlikte aşağıda verilecek olan mod sıralaması tümel olumludan başlayacaktır. Tikel olumlu ve olumsuzdan bahsedilmesine karşın modları verilmemiştir.¹⁴⁵

Mod 1:

Her ne zaman H Z ise her B A'dır.

Her C B'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise her C A'dır.

Bu modun ispatı aşağıdaki gibidir:

1	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (\forall x) (Bx \rightarrow Ax)$	Öncül						
2	$(\forall x) (Cx \rightarrow Bx)$	Öncül						
3	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx)$	\rightarrow Varsayım						
4	$(\forall x) (Bx \rightarrow Ax)$	1,3 \rightarrow E						
5	$(Ha \rightarrow Za)$	3 \forall E						
6	$(Ca \rightarrow Ba)$	2 \forall E						
7	$(Ba \rightarrow Aa)$	4 \forall E						
8	<table border="0" style="border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">Ca</td> <td style="padding-left: 5px;"></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">Ba</td> <td style="padding-left: 5px;"></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">Aa</td> <td style="padding-left: 5px;"></td> </tr> </table>	Ca		Ba		Aa		\rightarrow Varsayım
Ca								
Ba								
Aa								
9	Ba	6,8 \rightarrow E						
10	Aa	7,8 \rightarrow E						
11	$(Ca \rightarrow Aa)$	8-10 \rightarrow I						
12	$(\forall x) (Cx \rightarrow Ax)$	11 \forall I						
13	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx) \rightarrow (\forall x) (Cx \rightarrow Ax)$	3-11 \rightarrow I						

Mod 2:

Her ne zaman H Z ise hiçbir B A değildir.

Her C B'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise hiçbir C A değildir.

¹⁴⁵ Shehaby, *Al-Qiyas*, 131.

Mod 3:

Her ne zaman H Z ise her B A'dır.

Bazı C'ler B'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı C'ler A'dır.

Mod 4:

Her ne zaman H Z ise hiçbir B A değildir.

Bazı C'ler B'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise hiçbir C A değildir.

Mod 5:

Asla: H Z ise bazı B'ler A değildir.

Her C B'dir

Öyleyse Asla H Z ise bazı C'ler A değildir.

Mod 6:

Asla: H Z ise bazı B'ler A'dır

Her C B'dir

Öyleyse Asla: H Z ise bazı C'ler A'dır.

Bu modun ispatı aşağıdaki gibidir:

1	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx) \rightarrow \sim(\exists x) (Bx \wedge Ax)$	Öncül
2	$(\forall x) [(Cx \rightarrow Bx)]$	Öncül
3	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx)$	\rightarrow Varsayım
4	$(\exists x) (Cx \wedge Ax)$	\sim I Varsayım
5	$\sim(\exists x) (Bx \wedge Ax)$	1,3 \rightarrow E
6	$(\forall x) \sim(Bx \wedge Ax)$	5 \sim
7	$Ca \wedge Aa$	4 \exists E
8	$\sim(Ba \wedge Aa)$	6 \forall E
9	$Ca \rightarrow Ba$	2 \forall E
10	Ba	7 \wedge E, 9 \rightarrow E
11	Aa	7 \wedge E
12	$(Ba \wedge Aa)$	10,11 \wedge I
13	$\sim(\exists x) (Cx \wedge Ax)$	4, 5-12 \sim I
14	$(\forall x) (Hx \rightarrow Zx) \rightarrow \sim(\exists x) (Cx \wedge Ax)$	3-13 \rightarrow I

Mod 7:

Asla: H Z ise bazı B'ler A değildir.

Bazı C'ler B'dir

Öyleyse Asla: H Z ise bazı C'ler A değildir.

Mod 8:

Asla: H Z ise bazı B'ler A'dır.

Bazı C'ler B'dir.

Öyleyse Asla: H Z ise bazı C'ler A'dır.

- **İkinci Şekil:** Tümel olumlu bitişik şartlı önerme için bir mod mevcuttur.¹⁴⁶

Mod:

Her zaman H Z ise bazı A'lar B değildir.

Her C B'dir.

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı C'ler A değildir.

- **Üçüncü Şekil:** Tümel olumlu bitişik şartlı önerme için bir mod mevcuttur.¹⁴⁷

Mod:

Her ne zaman H Z ise her C A'dır

Her C B'dir

Öyleyse: Her ne zaman H Z ise bazı B'ler A'dır.

(iii) Bitişik Şartlı Önermenin Büyük Önerme Olduğu, Orta Terimin Bitişik Şartlı Önermede Ön Bileşende Bulunduğu, Yüklemlili Önermede Yüklemlili Veya Konu Olduğu Kıyaslar¹⁴⁸

Bu kıyas türünde ilginç bir durum söz konusudur. İbn Sina'nın ortaya koymuş olduğu kıyasların geçerli olma ihtimalleri bir hayli düşüktür. Bununla

¹⁴⁶ Shehaby, *Al-Qiyas*, 133.

¹⁴⁷ Shehaby, *Al-Qiyas*, 135.

¹⁴⁸ Shehaby, *Al-Qiyas*, 138 ve *Özel, İbn Sina*, 219.

birlikte ispatını yapmaya kalkıştığında da imkansız indirgeme yöntemi ve öncülleri dönüştürmek suretiyle elde ettiği formların çelişki olduğunu söylemesi yanlıştır. Buradan çıkartılacak en önemli sonuç İbn Sina'nın türetim yaparken formel türetmeyi dikkate almadığı şeklinde olabilir.

- **Birinci Şekil:** İlk iki türden farklı olarak burada yüklemli önermenin de niceliğinin durumuna göre modlar çoğalmaktadır. İlk on iki modda yüklemli önerme tümel olumlu iken son dört modda ise tikel olumsuzdur. Buna karşın bitişik şartlı önerme ilk dört modda tümel olumlu, ikinci dört modda tümel olumsuz, ardından gelen ikişer modda önce tikel olumlu ve sonra tikel olumsuz ve son dört modun ilk iki modunda tümel olumlu ve son iki modda ise tümel olumsuzdur.¹⁴⁹

Mod 1:

Her zaman: B A'dır ise H Z'dir.

Her C B'dir.

Bazen her C A ise H Z'dir.

Yukarıdaki modun sembolik formunu Özel şu şekilde ortaya koymaktadır: “[$\forall z (\forall x (Bx \rightarrow Ax)) \rightarrow Zz \wedge \forall x (Cx \rightarrow Bx)$] $\rightarrow \exists z (\forall x (Cx \rightarrow Ax)) \rightarrow Zz$ ”¹⁵⁰ Ancak şu şekilde sembolize edilmesi daha uygundur: “[$(\forall x)((Bx \rightarrow Ax) \rightarrow (Hx \rightarrow Zx)) \wedge (\forall x) (Cx \rightarrow Bx)$] $\rightarrow (\exists z)((\forall x)(Cx \rightarrow Ax) \rightarrow (Hz Zz))$ ”

Netice itibariyle her iki sembolleştirme de geçersiz sonuç vermektedir. İbn Sina'nın bu modun ispatı için izlediği yol ise şudur: “Asla: Her C A'dır ise H Z'dir” ve “Her zaman: B A'dır ise H Z'dir”, Öyleyse “Asla: Her C A'dır ise B A'dır” Ama “Her C B'dir.” Öyleyse “Her B A'dır ise C A'dır”, bu bir çelişkidir.”¹⁵¹ İbn Sina'nın burada yapmış olduğu hata “Asla: Her C A'dır ise B A'dır” önermesi ile “Her B A'dır ise C A'dır” önermesini çelişik kabul etmesidir. Bunun da sebebi İbn Sina'nın koşul eklemesini karşılıklı koşul olarak varsaymış olması olabilir.

¹⁴⁹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 138-141 ve Özel, *İbn Sina*, 218-225.

¹⁵⁰ Özel, *İbn Sina*, 219.

¹⁵¹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 138-139.

Mod 2:

Her ne zaman hiçbir B A değilse H Z' dir.

Her C B' dir

Bazen hiçbir C A değilse H Z' dir.

Mod 3:

Her ne zaman bazı B'ler A ise H Z' dir

Her C B' dir

Her ne zaman her C veya bazı C'ler A ise H Z' dir.

Mod 4: Bu modun ispatı aşağıdaki gibidir:

Her ne zaman bazı B'ler A değilse H Z' dir

Her C B' dir.

Her ne zaman bazı C'ler A değilse veya hiçbir C A değilse H Z' dir.

1	$(\forall y) [(\exists x) (Bx \wedge \sim Ax) \rightarrow (Hy \rightarrow Zy)]$	Öncül
2	$(\forall y) (Cx \rightarrow Bx)$	Öncül
<hr/>		
3	$(\exists x) (Cx \wedge \sim Ax)$	\rightarrow I varsayım
4	$(Ca \wedge \sim Aa)$	3 \exists E
5	$(Ca \rightarrow Ba)$	2 \forall E
6	Ba	4 \wedge E, 5 \rightarrow E
7	$Ba \wedge \sim Aa$	4 \wedge E, 6 \wedge I
9	$(\exists x) (Bx \wedge \sim Ax)$	7 \exists I
10	$(\exists x) (Bx \wedge \sim Ax) \rightarrow (Ha \rightarrow Za)$	1 \forall E
11	$(Ha \rightarrow Za)$	9,10 \rightarrow E
12	$[(\exists x) (Cx \wedge \sim Ax) \rightarrow (Ha \rightarrow Za)]$	3-11 \rightarrow I
13	$(\forall y) [(\exists x) (Cx \wedge \sim Ax) \rightarrow (Hy \rightarrow Zy)]$	12 \forall I

Mod 5:

Asla: Her B A ise H Z' dir.

Her C B' dir.

Bazen her C A ise H Z' dir değildir.

Mod 6:

Asla: bazı B'ler A ise H Z'dir.

Her C B'dir.

Asla: her C veya bazı C'ler A ise H Z'dir.

Mod 7-8¹⁵²

Asla: hiçbir B veya bazı B'ler A değilse H Z'dir.

Her C B'dir.

Asla: hiçbir C veya bazı C'ler A değilse H Z'dir.

Mod 9:

Bazen her B A ise H Z'dir.

Her C B'dir.

Bazen her C A ise H Z'dir.

Mod 10:

Bazen hiçbir B A değilse H Z'dir.

Her C B'dir.

Bazen hiçbir C A değilse H Z'dir.

Mod 11:

Bazen her B A ise H Z'dir değildir

Her C B'dir

Bazen her C A ise H Z'dir değildir.

Mod 12

Bazen hiçbir B A değilse H Z'dir değildir

Her C B'dir

Bazen hiçbir C A değilse H Z'dir değildir.

¹⁵² İbn Sina bu modları birlikte veriyor bkz: Shehaby, *Al-Qiyas*, 140.

Mod 13:

Her ne zaman bazı B'ler A ise H Z'dir.

Bazı C'ler B'dir.

Her zaman (her) C A ise H Z'dir.

Mod 14:

Her ne zaman bazı B'ler A değilse H Z'dir.

Bazı C'ler B'dir.

Her ne zaman hiçbir C A değilse (H Z'dir).

Mod 15:

Asla: bazı B'ler A ise H Z'dir.

Bazı C'ler B'dir.

Asla: her C A ise H Z'dir.

Mod 16:

Asla: bazı B'ler A değilse H Z'dir.

Bazı C'ler B'dir.

Asla: hiçbir C A değilse H Z'dir.

- **İkinci Şekil:** Bitişik şartlı ve yüklemli önerme tümel niceleyici olduğunda meydana gelen mod içerdiği önermelerin denkliklerine göre değişkenlik göstermesine karşın özünde sadece bir mod ve onun türevleri vardır.¹⁵³

Mod:

Her ne zaman hiçbir B A değilse H Z'dir.

Her C B'dir.

Bazen hiçbir C A değilse H Z'dir.

¹⁵³ Shehaby, *Al-Qiyas*, 142.

- **Üçüncü Şekil:** Sadece bir mod mevcuttur.¹⁵⁴

Mod:

Her ne zaman her C A ise H Z'dir

Her C B'dir

Her ne zaman her B A ise H Z'dir.

(iv) Yüklemlili Önermenin Büyük Önerme Olduğu, Orta Terimin Bitişik Şartlıda Ön Bileşende Bulunduğu, Yüklemlili Önermede Yüklemlili veya Konu Olduğu Kıyaslar¹⁵⁵

- **Birinci Şekil:** Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olduğu dört mod vardır.¹⁵⁶

Mod 1:

Her B A'dir.

Her ne zaman hiçbir C B değilse H Z'dir.

Her ne zaman hiçbir C A değilse H Z'dir.

Mod 2:

Hiçbir B A değildir.

Her ne zaman hiçbir C B değilse H Z'dir.

Her ne zaman her C A ise H Z'dir.

Mod 3:

Her B A'dır.

Her ne zaman bazı C'ler B değilse H Z'dir.

Her ne zaman bazı C'ler veya hiçbir C A değil ise H Z'dir.

¹⁵⁴ Shehaby, *Al-Qiyas*, 146.

¹⁵⁵ Shehaby, *Al-Qiyas*, 147 ve Özel, *İbn Sina*, 228.

¹⁵⁶ Shehaby, *Al-Qiyas*, 149.

Mod 4:

Hiçbir B A değildir.

Her ne zaman bazı C'ler B değilse H Z'dir.

Her ne zaman her C veya bazı C'ler A değilse H Z'dir.

Buna göre birinci modun ispatı aşağıdaki gibidir:

1	$(\forall x) (Bx \rightarrow Ax)$	Öncül
2	$(\forall x) (\sim(Cx \rightarrow Bx) \rightarrow (Hx \rightarrow Zx))$	Öncül
3	$\sim(Ca \rightarrow Aa)$	\rightarrow Varsayım
4	$(Ba \rightarrow Aa)$	1 $\forall E$
5	$\sim(Ca \rightarrow Ba) \rightarrow (Ha \rightarrow Za)$	2 $\forall E$
6	$Ca \rightarrow Ba$	$\sim I$
7	Ca	\rightarrow Varsayım
8	$Ca \rightarrow Ba$	6 Tekrar
9	Ba	7,8 $\rightarrow E$
10	$(Ba \rightarrow Aa)$	4 Tekrar
11	Aa	8,9 $\rightarrow E$
12	$(Ca \rightarrow Aa)$	7-11 $\rightarrow I$
13	$\sim(Ca \rightarrow Aa)$	3 Tekrar
14	$\sim(Ca \rightarrow Ba)$	6-13 $\sim I$
15	$(Ha \rightarrow Za)$	5,14 $\rightarrow E$
16	$\sim(Ca \rightarrow Aa) \rightarrow (Ha \rightarrow Za)$	6-15 $\rightarrow E$
17	$(\forall x) (\sim(Cx \rightarrow Ax) \rightarrow (Hx \rightarrow Zx))$	16 $\forall I$

- **İkinci Şekil:** Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olduğu bir mod vardır.¹⁵⁷

Mod:

Her A B'dir

Her ne zaman her C B ise H Z'dir

Her ne zaman her C A ise H Z'dir.

¹⁵⁷ Shehaby, *Al-Qiyas*, 150.

- **Üçüncü Şekil:** Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olduğu bir mod vardır.¹⁵⁸

Mod:

Her C A'dır

Her ne zaman hiçbir C B değilse H Z'dir

Her ne zaman hiçbir B A değilse H Z'dir.

3.2.1.2.2. Öncülleri Ayrık Şartlı Önerme ve Yüklemlili Önerme Olan İktiranî Kıyaslar¹⁵⁹

Bir önceki bölümdeki kadar kapsamlı ve karmaşık yapıda olmasa da bu kıyas içerisindeki ayrık şartlı önermelerdeki mukaddem kısmının birden fazla tali ile ilişkide olması ve yüklemlili önermelerdeki öznenin birden fazla yükleme konu olması sebebiyle anlaşılması ve ispatı en zor kıyas türüdür. İbn Sina üç şekil üzerinden ve üç farklı yapıda kıyasları açıklar. Toplamda 8 tane modu vardır.

(i) B.Ö. yüklemlili, K.Ö. ayrık şartlı önerme olan kıyaslar¹⁶⁰

İki öncül aynı yüklemi paylaşmaktadırlar. Üç şekilden oluşmaktadır.

- **Birinci Şekil**

Mod 1:

Her C ve H ve Z, A'dır.

Her ya C ya H ya da Z, B'dir.

Öyleyse: Her B A'dır.

Bu modun geçerli olması verili örnek üzerinden zordur. Nitekim çözümleme yapıldığında birinci öncüldeki (CxvHxvZx) bileşeni ikinci öncüldeki (Cx ^Hx ^Zx) önermesiyle eş değer tutulmaktadır. Ne var ki eğer bu iki bileşen "P" gibi bir atomik

¹⁵⁸ Shehaby, *Al-Qiyas*, 151.

¹⁵⁹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 152.

¹⁶⁰ Shehaby, *Al-Qiyas*, 152-155, ve Özel, *İbn Sina*, 232-235.

önerme ile eş değer tutulursa sonucun geçerli olma ihtimali ortaya çıkar. İbn Sina'nın niçin böyle bir yol izlediğini anlamak güçtür.

Mod 2:

Hiçbir C ve H ve Z A değildir.

Her C veya H veya Z B'dir.

Öyleyse: Hiçbir B A değildir.

Mod 3:

Her C ve H ve Z A'dır

Bazı B'ler C'dir veya H'dir veya Z'dir.

Öyleyse: Bazı B'ler A'dır.

Mod 4:

Hiçbir C ve H ve Z A değildir.

Bazı B'ler C'dir veya H'dir veya Z'dir.

Öyleyse: Bazı B'ler A değildir.

- **İkinci Şekil:** Üç mod vardır.

Mod 1:

Her B C'dir veya H'dir veya da Z'dir.

Hiçbir A, C ve H veya Z değildir.

Öyleyse: Hiçbir B A değildir.

Mod 2:

Hiçbir B C veya H ve Z değildir.

Her zaman A ya C'dir ya H'dir ya da Z'dir.

Öyleyse: Hiçbir B A değildir.

Mod 3:

Bazı B'ler ya C ya H ya Z'dir.

Hiçbir A C veya H veya Z değildir.

Öyleyse B A değildir.

- **Üçüncü Şekil:** Bir mod vardır.

Mod:

Her zaman C B'dir veya D H'dir.

Her C ve her D H'dir.

Öyleyse: Bazı B'ler H'dir.

(ii) **B.Ö. yüklemli, K.Ö. ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslar**¹⁶¹

Bu kıyaslarda iki öncül aynı yüklemi paylaşmamaktadır.

- **Birinci Şekil:** Bir mod vardır.

Mod:

Her D ya C'dir ya da B'dir.

Her C H'dir ve her B Z'dir.

Öyleyse: Her D ya H'dir ya da Z'dir.

Ibn Sina ikinci ve üçüncü şekil için kısa açıklamalar yapıp mod örnekleme yapmamaktadır.¹⁶²

¹⁶¹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 155.

¹⁶² Shehaby, *Al-Qiyas*, 156.

(iii) **B.Ö. ayrık şartlı, K.Ö. yüklemli önermeden oluşan kıyaslar**¹⁶³

- **Birinci Şekil:** Bir modu vardır.¹⁶⁴

Mod:

Her zaman her B H'dir veya Z'dir.

Her C B'dir.

Her C H'dir veya Z'dir.

İbn Sina ikinci ve üçüncü şeklin modları ile ilgili örnek vermemiştir.

(iv) **İki öncülü de ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslar**¹⁶⁵

- **Birinci Şekil:** Mod tanımlı değildir ancak form belirlidir.

Her zaman ya C D'dir ya H D'dir.

Her zaman D ya B'dir ya A'dır.

Öyleyse: ya C D'dir ya H B'dir ya da H A'dır.

- **İkinci Şekil:**

Her zaman: Ya C D'dir ya da C H'dir.

Asla: Ya D ya da H'dir.

Öyleyse: C asla A'dır.

(v) **Bitişik Şartlı Önermenin Küçük, Ayrık Şartlı Önermenin Büyük Öncül Olduğu Kıyaslar**¹⁶⁶

- **Birinci Şekil:**

Mod 1:

Her zaman C B'dir ise H Z'dir.

Her zaman Z ya D'dir ya da A'dır.

¹⁶³ Shehaby, *Al-Qiyas*, 156.

¹⁶⁴ Shehaby, *Al-Qiyas*, 156 ve Özel, *İbn Sina*, 236.

¹⁶⁵ Shehaby, *Al-Qiyas*, 157.

¹⁶⁶ Shehaby, *Al-Qiyas*, 158.

Öyleyse: C B'dir ise her H ya D'dir ya da A'dır.

Mod 2:

Her zaman C B'dir ise H Z'dir.

Asla: Z ya D'dir ya da A'dır.

Öyleyse: C B'dir ise asla Z D'dir veya A'dır.

- **İkinci Şekil:**

Mod:

Her zaman C B'dir ise H Z'dir veya D'dir.

Hiçbir A Z'dir ya da D'dir.

Öyleyse Her zaman: C B'dir ise H A değildir.

3.2.2. İstisnaî Kıyaslar

İbn Sina için istisnai kıyaslar ya bitişik şartlı önermeden ya da ayırık şartlı önermeden oluşmaktadır. *İşaret ve Tembihler*'de bu durumu şöyle özetler:

İstisnai kıyaslar ya bitişik şartlı öncülle yapılır. bu da ya ön bitişenin istisna edilip art bitişenin sonuç olarak çıkmasıyla olur... Ya da art bitişenin çelişigi istisna edilip ön bitişenin çelişiginin sonuç olarak çıkmasıyla olur... Bu şekildeki kıyas bundan başka sonuç vermez. Veya da hakiki ayırık şartlı öncülle yapılır. bu da ya ayırışanlardan birinin rastgele istisna edilip geri kalanların çelişiginin sonuç olarak çıkmasıyla olur... Ya da ayırışanlardan rastgele birinin çelişiginin istisna edilip geri kalan bir veya daha çok ayırışanın aynıyla sonuç olarak çıkmasıyla olur... Ya da hakiki olmayan ayırık şartlı öncülle yapılır. Bu da yalnızca hâlî kalmayı engelleyen (maniatü'l huluvv) ile olur ve dolayısıyla sonuç ancak diğerlerinin aynıntı intaç için birbirinin çelişiginin istisna edilmesiyle ortaya çıkar.¹⁶⁷

Alıntıdan da anlaşıldığı üzere şimdi şartlı istisnai kıyasları bitişik ve ayırık şartlı önermelerden oluşan istisnaî kıyaslar olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Şimdi önce bitişik şartlı önermeden sonra da ayırık şartlı önermeden oluşan istisnai kıyasların çeşitlerini ve ispatlarını yapabiliriz.

¹⁶⁷ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 68.

3.2.2.1. Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan İstisnaî Kıyaslar

Bu kıyas türünde küçük önerme bitişik şartlı önerme iken büyük önerme yüklemli önermedir. Yüklemli önerme bitişik şartlı önermenin mukaddem ya da tali kısmı ile aynıdır. Buradan türetilen ortaklık ile sonuç önermesi elde edilmeye çalışılır. Her ne kadar kıyasta onun içeriğine değil biçimine bakılırsa da istisnai kıyasların bilimlerde yararlı olabilmesi ve yeni bir bilgi verebilmesi için bileşik şartlı öncülde birleşimin (*ittisal* ve *lüzum*) tam, ayrık şartlı önermede ise bölünmenin (*infisâl*) gerçek olması gerekir.¹⁶⁸ İbn Sina bu noktada bitişik şartlı önermeleri tam ve eksik gerektirmeli¹⁶⁹ olmak üzere ikiye ayırır ve bunların tam olanlarının oluşturduğu istisnai kıyas dört tanedir. Eksik gerektirmeli bitişik şartlı önermeden oluşan istisnai kıyas ise iki tanedir. Modern mantıktaki adlarıyla *modus ponens* ve *modus tollens* türü çıkarımlar hem tam hem de eksik gerektirmeli istisnai kıyaslara örnektir. Bu sebeple aşağıda şartlı istisnaî kıyaslar verilirken tekrar edilmeyecektir. Buna karşın geri kalan iki tam gerektirmeli şartlı istisnaî kıyastan biri, bitişik şartlı önermenin sonucunun varsayılmasıyla elde edilen bitişik şartlı önermenin öncülü iken; diğeri ise, bitişik şartlı önermenin öncülünün çelişğinin varsayımından elde edilen bitişik şartlı önermenin sonucunun çelişğine dayalı kıyastır. Buradan hareketle İbn Sina'nın kıyasın 8. bölümünde ele aldığı şartlı istisnai kıyaslar aşağıda gösterildiği gibidir:¹⁷⁰

- Eğer A B'dir ise C D'dir.
Ama A B'dir
Öyleyse C D'dir.
- Eğer A B'dir ise C D'dir.
Ama C D'dir.
Öyleyse A B'dir.

¹⁶⁸ Ali Durusoy, "Kıyas" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2005), 525.

¹⁶⁹ Tam gerektirme (complete implicaiton, *ittisal-i tam*), krş. *ittisal nâkis*: Modern mantık terminolojisinde eş değeri olarak da çevrilebilen, bitişik şartlı önermeyi oluşturan kısımların (mukaddem ve tali) aynı doğruluk değerini aldıklarında bitişik şartlı önermenin doğru değerini alması durumu.

¹⁷⁰ Shehaby, *Al-Qiyas*, 184-191.

- Eğer A B'dir ise C D'dir.
Ama A B değildir.
Öyleyse C D değildir.
- Eğer A B'dir ise C D'dir.
Ama C D değildir.
Öyleyse A B değildir.

3.2.2.2. Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan İstisnâî Kıyaslar

İbn Sina üç tür ayrık şartlı önerme tanımlamaktadır. Bunlarda ilki hakikiye yani mukaddem ya da taliden birinin doğru diğerinin yanlış olduğu önermelerdir. Buna göre hakikiye ile tür kıyas oluşturmak mümkündür.

- (i) Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama A B değildir.
Öyleyse: C D'dir.

Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama C D değildir.
Öyleyse: A B'dir.

- (ii) Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama A B'dir.
Öyleyse: C D değildir.

Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama C D'dir.
Öyleyse: A B değildir.¹⁷¹

Eğer ayrık şartlı önermenin birden fazla bileşeni varsa iki moddan daha bahsetmek mümkündür.

¹⁷¹ Shehaby, *Al-Qiyas*, 193-199.

(iii) Ya A B'dir ya C D'dir ya da E F'dir.
Ama A B'dir.
Öyleyse: C D değildir ve E F değildir.

(iv) Ya A B'dir ya C D'dir ya da E F'dir.
Ama A B değildir.
Öyleyse: Ya C D'dir ya da E F'dir.

İkinci ayrık şartlı önerme; önermeyi oluşturan iki bileşenin de doğru olarak yer aldığı durumlardaki kıyastır. Sadece bir mod vardır:

(v) Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama A B değildir. / (Ama C D değildir.)
Öyleyse: C D'dir. / (Öyleyse: A B'dir.)

Üçüncü ve son ayrık şartlı önerme de bileşenlerinin ikisi de yanlış olan durumlarda oluşan kıyaslardır. Yine sadece bir modu vardır:

(vi) Ya A B'dir ya da C D'dir.
Ama A B'dir. / (Ama C D'dir.)
Öyleyse: C D değildir. / (Öyleyse: A B değildir.)

Son iki ayrık şartlı önerme türleri ile elde edilen kıyaslar hakikiye olarak adlandırılan birinci önerme türünden formel olarak farklı olmamasına karşın içeriğe dayalı örnek verilmek suretiyle birbirlerinden farklı olarak okunabilirler.

3.3. Sonuç

İbn Sina'nın yaklaşık bin yıl önce kurmuş olduğu şartlı kıyas sistemlerinin denetlenmesinden elde edilen sonuçları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

- İbn Sina mantığını önermeler mantığı kapsamında değerlendirmek mümkündür. Buna karşın şartlı kıyas sistemlerinde yer alan önermeler niceleyici barındığı için buna ek olarak İbn Sina mantığını niceleyiciler mantığı içerisinde de denetlemenin imkanı mümkün olmaktadır.
- İbn Sina'nın şartlı kıyas sistemleri formel geçerliliği esas almadığı için modern mantık denetle yöntemleri ile denetle yapılması bazı kıyas modlarının geçersiz sonuç vermesine sebep olmaktadır.
- İbn Sina'nın ilk kez Peripatetik çalışmalarda görülen hipotetik kıyas çıkarımlarında yer alan önermelerin hepsinin yüklemli ya da şartlı yapıda olması gerekmediği sonucunun İbn Sina tarafında da benimsendiği ve bunu özellikle iktiranî kıyaslara çok iyi bir şekilde uyguladığını görülmektedir. Buna ek olarak yine Stoa mantığındaki kıyas içerisinde yer alan hipotezin doğruluk değerinin olmaması görüşünün İbn Sina tarafından benimsendiği görülmektedir.¹⁷²

¹⁷² Bu madde için bkz: *1.2. Modus Ponens'in Ortaya Çıkışı*, 12.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şartlı kıyaslar klasik mantık çalışmalarının en önemli ve kapsamlı konularından birisidir. İlk kez Aristoteles'in *Birinci Analitikler*'inde hipotezden gelen kıyaslar olarak geçen şartlı kıyaslar üzerine yapılan çalışmaları daha sonra Peripatetik ve Stoacı filozoflarda da görmek mümkündür. Her ne kadar Aristoteles "şartlı kıyas" diye bir kıyas türü olduğundan bahsedip bunun üzerine daha sonradan bir şeyler yazacağını belirtmiş olsa da günümüze ulaşmış bir eser mevcut değildir. Öğrencisi olan Theophrastus'un modern mantıkta *modus ponens* olarak geçen çıkarım türlerinin temeli sayılan kıyas sistemini geliştirmesiyle birlikte varsayıma dayalı bir önerme kıyasa konu edilmiştir. Daha sonra Stoa filozofu olan Chrysippus'un geliştirdiği tanıtlanamayanlar ile şartlı kıyasların temelinin atıldığı açıkça söylenebilir. Yine aynı şekilde Afrodisiaslı Alexander ve Bergamalı Galen'in konu üzerine ortaya koymuş oldukları eserler Müslüman düşünürlerinin mesele ile uğraşmalarından çok önce faydalanabilecekleri bir bilgi birikiminin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

İslam düşünürlerine gelindiğinde ise Farabi ile ilk örnekleri görülen şartlı kıyas çalışmaları, İbn Sina'nın başvurduğu en temel kaynaklarından biri olması sebebiyle önemlidir. İbn Sina konuya el atıncaya, yani 11.yy'a kadar olan zaman dilimine kadar şartlı kıyaslara dair yapılmış olan çalışmalar ya eksik kalmış ya da belirli bir konu üzerinde dönmekteyken İbn Sina'nın baştan sona konuyu incelemesiyle bir ilki gerçekleştirmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Şartlı kıyasları şartlı önermelerden oluşan iktiranî ve istisnaî olarak ikiye farklı türde ele alan düşünür daha sonra bu kıyas türlerinin oluşma biçimlerine göre ayırıp tıpkı Aristotelesçi kıyasta olduğu gibi şekillere ve modlara göre yorumlamıştır. Bu çalışmanın asıl amacı da filozofun yorumlamış olduğu bu şartlı kıyas türlerinin incelemesini yapmaktır. Bunu yaparken kıyas türlerini verip, birbirlerinden farklı

önerme türleriyle oluşan şartlı kıyasların ne derece farklı ya da benzer olduğunu açıklamak bir yana, aynı zamanda İbn Sina'nın bu geniş külliyyatının modern bir zeminde incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple bu tez sadece bir şartlı kıyas tarihi incelemesi değil ama aynı zamanda klasik mantığın modern mantık içerisinde yorumlanmasını da mümkün kılan bir çalışma olmayı hedeflemiştir.

Bu hususta öncelikli olarak İbn Sina mantığının modern mantık içerisinde değerlendirilebilir olup olmadığına bakılmış ve gerek önermeler mantığı gerekse de niceleyiciler mantığı için İbn Sina'nın şartlı kıyasları açık bir biçimde uygunluk göstermiştir. Ancak önermeler mantığı hakkında konuşmak demek bir yandan önermelerden bahsederken bahsi geçen bu önermelerin doğruluk fonksiyonlu olup olmadığından da bahsetmek anlamına geleceği için söz konusu şartlı kıyası oluşturan şartlı önermelerin doğruluk fonksiyonluluk denetlemesinin de yapılmasının mümkün kılınması anlamına gelmektedir.

Bu tezde ortaya konan iddialardan birisi de İbn Sina mantığının –şartlı kıyaslar nezdinde- önermeler ve niceleyiciler mantığı dahilinde incelenmesinin mümkün olmasına karşın, bu sistemi oluşturan önermelerin doğruluk fonksiyonlu olmaktan uzak olduğudur. Böylelikle hiç şüphesiz bazı kıyas şekil ve modlarının geçersiz kalması kaçınılmaz olmuştur. Bunun başlıca sebebi ise İbn Sina'nın önermelerin doğruluk değerine ilişkin görüşlerinin modern mantıkta ele alındığı şekliyle doğrudan örtüşmemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu durumun bütün şartlı kıyas türlerini, şekillerini ve modlarını etkilememesi neticesinde pek çok kıyas türü geçerliliğini korumaktadır ki modern mantıkta kullanılan denetleme yöntemleriyle de her bir şekil ve bazı modlar için geçerlilik ispatları yapılmıştır.

Kısacası İbn Sina'nın *Şifa*'nın *Kıyas* kitabı temel alınarak yapılan bu tezin birinci bölümünde İbn Sina'ya gelinceye kadar olan dönemdeki düşünürler ve şartlı kıyas üzerine yaptıkları katkılar konu edilmiştir. Birinci bölümde teknik terminoloji ve İbn Sina öncesi düşünürlerin görüşlerinden çıkartılan sonuç ile şartlı kıyas hakkında özet niteliğinde bilgi sunulmak istenmiştir. İbn Sina'nın şartlı kıyas incelemesinde de değinildiği üzere birtakım kilit fikirlerin (örneğin hipotezin doğruluk değerinin olmaması gibi) İbn Sina tarafından benimsenmesi düşünürün nasıl bir mantık sistemi kurduğunu bizlere göstermektedir. İkinci bölüm özünde tezin ana bölümü olan son kısma geçmeden önce İbn Sina'nın mantık anlayışına kısa

bir giriş mahiyeti taşıdığı için kapsamlı bir İslam mantık tarihi yerine İbn Sina'nın mantık anlayışının kısa bir tahlili yapılmıştır. Üçüncü bölümde tartışılacak olan "İbn Sina mantığını önermeler mantığı içerisinde yorumlaması" fikrine giden yol gösterilmiştir. Aynı zamanda da okuyucuya İbn Sina'nın *şartlı kıyas* üzerine yaptığı katkıları genel bir İslam mantığı perspektifinden de değerlendirme imkanı sunmayı amaçlamıştır. Son bölüm ise tezin ana konusunu dahilinde *Kıyas, Dânişnâme-i Alâî, İşaretler ve Tembihler*'de geçen *şartlı kıyas* bölümleri detaylı bir biçimde incelenmiştir. Buna ek olarak filozofun ortaya koymuş olduğu kıyas türleri Fitch ve çözümleyici çizelge yöntemiyle denetlenmiştir. Bu çalışma neticesinde elde ettiğimiz sonuca göre, İbn Sina mantığını önermeler ve niceleyiciler mantığı içerisinde yorumlamak ne kadar doğru ve imkan dahilindeyse, ortaya konan bazı kıyas türlerinin geçersiz olmasından dolayı İbn Sina mantık sisteminin doğruluk fonksiyonlu olmadığını söylemek de bir o kadar doğrudur.



KAYNAKÇA

- Afnan, Soheil M. *Avicenna: His Life and Works*. London: George Allen & Unwin LTD, 1958.
- Anthony Speca. *Hypothetical Syllogistic and Stoic Logic*. Leiden: Brill, 2001.
- Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost, 1998.
- . *Prior Analytics*, trans. Robin Simith. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1989.
- Barnes, Jonathan, Keimpe Algra, Jaap Mansfeld ve Malcolm Schofield, ed., *History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- . *Logical Matters: Essays in Ancient Philosophy II*, ed. Maddalena Bonelli, Oxford: Clarendon Press, 2012.
- Benli, Mehmet Salih. "Mufassal." İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2005.
- Bobzien, Susanne. "The Development of Modus Ponens in Antiquity: From Aristotle to the 2nd Century AD." *Phronesis* 47 (2002): 359-394.
- . "The Stoics on Hypotheses and Hypothetical Arguments." *Phronesis* 42, (1997): 299-312.
- . "Wholly Hypothetical Syllogism." *Phronesis* 45, (2000): 87-137.
- Çüçen, A. Kadir. *Klâsik Mantık*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012.
- Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*, çev. Robert Drew Hicks. Cambridge: Harvard University Press, 1925.
- Durusoy, Ali. "Aristoteles'ten Gazzâli'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı." *M.Ü. İlahiyât Fakültesi Dergisi* 28, (2005): 37-52.
- . "Kıyas" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2005.

- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Force, Pierre. “Ad Hominem Arguments in Pascal’s Pensées.” İçinde *Classical Unities: Place, Time, Action ; Actes Du 32e Congres Annuel De La North American Society for Seventeenth-Century French Literature, Tulane, University, 13-15 Avril 2000*, ed. Erec R. Koch, 393-406. Tübingen: Narr, 2001.
- Goodman, Lenn E. *Avicenna*. London: Routhledge, 1992.
- Grünberg, T., David Grünberg, Adnan Onart ve Turan Halil. *Mantık Terimleri Sözlüğü*. Ankara: METU Press, 2003.
- Hacınebioğlu, İ. Latif, Altunya H., Akbay Y. Emre, Keleş Saliha. “İslam Mantıkçalarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi” içinde *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 16* (2013): 41-61.
- Hodges, Wilfrid. “Qiyas v.1: Ibn Sina on conditionals” Wilfrid Hodges’s Logic Page, (blog). Erişim: 05.05.2015. <http://wilfridhodges.co.uk/arabic10.pdf>.
- İbn Sina. *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol. İstanbul: T.Y.E.K. Yay, 2013.
- . *En-Necât*, çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı, 2013.
- . *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- . *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İmamoğlugil, Halil. “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas.” Doktora Tezi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Mantık Anabilim Dalı, 2006.
- Jonathan Lear, *Aristotle and Logical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Ierodiakonou, Katerina. “The Hypothetical Syllogisms in the Greek and Latin Traditions”, *Cahiers de l’ Institut du Moyen-Age Grec et Latin 66*, (1996): 96-116.
- Kieffer, John Spangler, çev. *Galen’s Institutio Logica: Introduction and Commentary*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964.
- Küyel, M. Türker. *Fârâbî: Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri*. Ankara: AKM Yayınları, 1990.
- Lameer, Joep. *Al-Farabi and Aristotelian Syllogistics: Greek Theory and Islamic Practice*, Leiden : Brill, 1994.

- Łukasiewicz, Jan. *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, 2.ed. Oxford: Clarendon Press, 1957.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 2014.
- Özel, Aytakin. "İbn Sinâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Mantık Anabilim Dalı, 2009.
- Rescher, Nicholas. *Studies In The History Of Arabic Logic*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1963.
- . *The Development of Arabic Logic*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1964.
- Russell, Bertrand. *Felsefe Yapma Sanatı*, çev. Halil Kayıkçı. Ankara: İtalik Kitapları, 2014.
- Shehaby, Nabil. *The Propositional Logic of Avicenna A Translation from Al-Shifa: Al-Qiyas With Introduction, Commentary and Glossary*. Dordrecht, Boston: D. Reidel Publishing Company, 1973.
- Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*, çev. ve ed. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik, 2013.
- Wreen, Michael. "Existential Import," *Crítica, Revista Hispanoamericana de Filosofía* 47 (1984): 59-64.
- Zabeeh, Farhang, çev. ve ed. *Avicenna's Treatise on Logic: Part one of Danesh-Name Alai*. Lahey: Martinus Nijhoff, 1971.



ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı : Samet
Soyadı : Büyükada
Doğum Yeri ve Tarihi : İstanbul / 14.10.1988
Uyruğu : T.C.
E-posta : busamet@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	2011
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	2015

İŞ DENEYİMİ

Görev	Kurum	Yıl
Araştırma Görevlisi	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	2012-2013
Araştırma Görevlisi	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	2013-2014
Araştırma Görevlisi	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	2014-

YABANCI DİLLER

İngilizce
Arapça
Fransızca

SEVİYE

İyi
Başlangıç
Başlangıç